

KOLONIALE BEELDVORMING EN POLITIEK CONFLICT IN BALI.

Paradox, contradictie, crisis.

Henk Schulte Nordholt

"..een kreet van bewondering moet mij uit de borst over dát land en zulk volk, waar alles zo geheel anders is dan op Java, zoowel de wolken als de bodem, de planten als de dieren, de menschen als hun godsdienst, zeden en gedachten. Dat land waar alles iets flinks en oprechts heeft, en het leven in deze blijde wereld, dat er, vrij van vreemde invloeden, zijn vleugels kon uitslaan; dat er een bekoring heeft, waaraan hij die eenmaal Bali bezocht, zich nooit meer kan onttrekken. Bali, Bali, met weemoed blijf ik u gedenken." (Van Kol 1914: 263)

Dergelijke uitbundige getoonzette hartekreten zijn er over Bali bij honderden te vinden, en tot nu toe bestaat er dat speciale 'Bali -gevoel', niet alleen bij reizigers maar ook bij degenen die er onderzoek deden. Mens, natuur en ritueel hebben in deze eeuw de westerse bezoekers van Bali dermate in vervoering gebracht dat het zicht op de werkelijkheid niet zelden verduisterd raakte.

Bali is een extreem voorbeeld van de wijze waarop westerse beeldvorming van een niet westerse cultuur plaatsvond. Daarom verduidelijkt het voorbeeld van Bali wellicht de rol die koloniale beeldvorming heeft gespeeld en de macht die hiervan is uitgegaan (1)

Dat beeldvorming niet alleen veel te maken had met koloniale politiek, maar er een wezenlijk bestanddeel van vormde, met een langdurig postkoloniale nawerking, hoop ik hier nader uit te werken.

Ik zal beginnen met een beknopt overzicht van de dominante beelden die er sinds de 19e eeuw van Bali zijn geweest. Vervolgens zal ik aangeven hoe deze beelden tot stand zijn gekomen en waarom ze in strijd met de werkelijkheid waren. In verband daarmee zal dieper worden ingegaan op de politieke betekenis van de gecreëerde beelden.

Tenslotte doe ik, veronderstellenderwijze, een poging enkele lijnen door te trekken naar het postkoloniale Bali.

1. de verbeelding

'In western eyes there was never a Bali perse, but only a Bali derived', schrijft Boon (1977: 17). Het is een passend motto voor de wijze waarop sinds de 19e eeuw het westerse Bali beeld is geconstrueerd.

a. het oude Java geconserveerd

Aan het begin van de 19e eeuw waren het Raffles en Crawfurd die het eerste academische beeld van Bali begonnen te creëren. Raffles hield weliswaar nog een slag om de arm toen hij schreef dat:

'The present state of Bali may be considered as a kind of commentary on the ancient conditions of the natives of Java' (1817 app.k, ccxxxvi), maar daarmee had hij toch voorlopig de toon van verder onderzoek gezet (2). De bewering dat op Bali het oude Java zou zijn terug te vinden won aan kracht toen in het midden van de 19e eeuw op aandringen van Ds. Van Hoevell - toen voorzitter van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen - de sanskritist/oriëntalist Friederich op onderzoek werd uitgestuurd. Impliciet kreeg Friederich de opdracht mee om op Bali het oude Java te ontdekken. Dat dat daar nog bestond was voor Van Hoevell eigenlijk geen vraag meer.

'Zeker is het dat de Balinezen zich in zeker opzicht in denzelfden toestand bevinden als de Javanen in 't begin van den 15den eeuw' (Van Hoevell 1846a: 32).

Waarom moest op Bali zonnig het oude Java worden teruggevonden? Omdat in kringen van de 19e eeuwse oriëntalisten Bali stond voor hetgeen op Java met de komst van de Islam in de 15e eeuw verloren zou zijn gegaan: de oude superieure Hindu-beschaving. De Islam had in hun ogen deze oudere Hindu-Javaanse cultuur vernietigd, waarna er slechts sprake was geweest van zedelijk en geestelijk verval. Maar, Bali was gespaard gebleven (Van Hoevell 1846a: 17, 1846b).

Friederich vond op Bali wat hij moest vinden. Hij had zich vgl. de regels der oriëntalistiek verdiept in de 'oude teksten', m.n. de zgn. kawi-bronnen (een mengeling van Oud-Javaans en Balinees) en putte daaruit zijn materiaal (3). Met de bevindingen van Friederich (1849-1850) was het eerste beeld van Bali afgerond. Er bevond zich een elite cultuur van Hindu-Javaanse herkomst die daar in de 14e eeuw door de veroveraars van het Javaanse rijk Majapahit was gevestigd, en sindsdien in de luwte van de tijd vrijwel ongeschonden was blijven voortbestaan. Dit beeld bleek zeer hardnekkig te zijn en wordt tot nu toe in minder kritische publicaties klakkeloos overgenomen (Covarrubias 1937,

Hanna 1976).

Het beeld, geboren uit 19e eeuwse oriëntalistische noties en anti Islam sentimenten, zou tijdens de latere koloniale periode op Bali van groot politiek belang worden. Zo meende resident Damste in 1922 dat er op Bali sprake was van een aristocratische overkapping, die wezensvreemd was aan de bevolking (Damste 1922: 7-8), en vond zijn assistent resident Berkhout in 1921 dat:

'de heele Indische geschiedenis heeft aangetoond dat bekeering tot den Islam achteruitgang met zich meebracht, moreel, fysiek als financieel (4).

Daarmee deden zij twee politieke uitspraken die hun wortels in de 19e eeuw hadden. Ten eerste dat Bali koste wat kost afgeschermd diende te worden van de buitenwereld - inclusief de Islam -, en ten tweede dat de Balische elite van origine eigenlijk bestond uit 'vreemde veroveraars' die weinig met het 'echte Bali' van doen hadden.

b. de ontdekking van het 'echte Bali'

Ongeveer 40 jaar nadat Van Hoevell en Friederich op Bali het oude Java hadden teruggevonden, werd de vestiging van koloniaal bestuur in Noord-Bali voltooid. En daar ontdekte de jonge controleur F.A. Lieftrinck het 'echte' Bali. Anders dan zijn oriëntalistische voorgangers die louter vanuit de geschriften hun beeld van het oosten creëerden, was Lieftrinck bestuursambtenaar te velde die een praktisch probleem had op te lossen: de vestiging van koloniaal gezag in een vreemde omgeving. Niet alleen qua optiek, maar ook qua nadruk verschilde Lieftrinck met de oriëntalisten, want niet de elite maar het dorpse Bali kreeg bij hem het meeste gewicht.

Zodoende ontdekte Lieftrinck in Noord-Bali, de lokale -en in zijn ogen autonome - traditionele verbanden zoals het dorp en de irrigatievereniging, de subak (zie Lieftrinck 1889 en 1886/7) die voor hem het 'echte' Bali vertegenwoordigen. Sindsdien staat Lieftrinck te boek als een der aartsvaders van het latere adat-recht (Van Vollenhoven 1928), de op westers juridische normen gebaseerde vastlegging van locale gewoonten en instellingen.

Lieftrincks voornaamste stelling was dat de dorpen het 'oer Bali' vertegenwoordigden. Hij noemde ze 'dorpsrepubliekjes', een term die nog lang zou blijven nagalmen in de koloniale literatuur. Boon merkt hier terecht over op dat:

'what began as a reaction against too much emphasis on the court sphere ended as an overisolation and reification of the desa community (1977: 31)

En dit had een splitsing in het beeld van Bali tot gevolg. Enerzijds was daar

het bewind van, uit Java afkomstige, vorstelijke veroveraars, anderzijds het 'echte' Bali dat zich in de beslotenheid van de 'dorpsrepubliekjes' had kunnen handhaven. Tussen de twee bestond geen wezenlijke interactie en ze sloten elkaar ook niet uit; ze bestonden naast elkaar.

Liefrinck's visie sloot aan bij het algemeen gangbare 19e eeuwse idee omtrent Aziatische staten, waar o.a. Marx' concept van de Aziatische productiewijze uit voortkwam (zie P. Anderson 1974, app. B). De conclusies van Liefrinck pasten eveneens geheel binnen de context van koloniale behoeften. Het vorstenbestuur kon nl. vervangen worden door een koloniaal bestuur, omdat de vorsten eigenlijk niet meer dan usurpatoren waren, terwijl de Nederlanders de 'echte' Balinese samenleving zouden respecteren. Tevens bleek het ook mogelijk in plaats van een bestuur over individuen, een bestuur over dorpen en irrigatieverbanden in te voeren. Dat was overzichtelijker en goedkoper (zie voor Java, Breman 1930).

Hoewel in Liefrinck's analyse de wens de vader van zijn conclusies was, blijkt uit ander, ongepubliceerd materiaal. Daaruit komt een Noord-Bali, uit dezelfde tijd als waarin Liefrinck er werkte, naar voren dat veel complexer was en waar veel spanningen en snelle transformaties optraden, die haaks stonden op wat Liefrinck er wilde vinden (5). Echter, met de voortgaande vestiging van het koloniaal bestuur in Noord-Bali, won ook Liefrinck's visie veld. Bovendien worden Liefrinck's ideeën aan gezag naarmate hijzelf steeds meer carrière maakte binnen de koloniale ambtenarij (1895-1901, resident van Bali en Lombok; 1904-1908 Raad van Indië).

Hoewel Korn later in zijn encyclopedische Adatrecht van Bali (1932), de nodige nuanceringsen zou aanbrengen op Liefrinck's bevindingen, bleef het beeld van Bali dat nu was gecreëerd, gedurende de rest van de koloniale periode standhouden. Dat beeld bestond aan het einde van de 19e eeuw uit vier elementen.

- 1) de mening dat 'dorpsrepublieken' de pijlers van het 'echte' Bali vormden,
- 2) waaroverheen zich een vreemd vorstenbestuur van Hindu-Javaanse origine had ontwikkeld,
- 3) terwijl tussen de twee geen wezenlijke interactie bestond en
- 4) dat de samenleving als geheel geen eigen dynamiek dan wel vermogen tot transformaties kende. Hooguit was er sprake van 'degeneratie', of 'verwording', als gevolg van 'vorstelijke willekeur'.

c. de droom van een zomerse achternamiddag.

Met het ingaan van de 20e eeuw brak er voor Zuid-Bali plots een geheel nieuwe tijd aan, waarin allereerst op dramatische wijze een einde kwam aan drie van de zes zuidelijke vorstenhuizen, en waarin vervolgens het gebied in ijltempo

het politiek en ideologische bestel van de laatkoloniale staat werd binnengevoerd. Ten tijde van Gouverneur Generaal Van Heutz (1904-1909) werd de vorming van het Nederlands Indisch koloniaal imperium afgerond en werden onder de vlag der 'ethische politiek' de laatste gebieden buiten Java onder directe westerse controle gebracht.

De toenmalige resident van Bali en Lombok vertelde later hoe hij in 1905 voor zijn ambtsaanvaarding nog op audiëntie was geweest bij Van Heutz, die
'..mij op mijn verzoek om eenige instructies bij een kaart van Bali bracht en met zijn hand over de landschappen van Zuid-Bali schuivende, niets anders zeide dan "dit alles moet anders worden"..' (De Bruyn Kops 1915: 466).

En het zou anders worden, want nadat in 1905 een militaire expeditie tegen Zuid-Sulawesi was beëindigd, was in de jaren 1906-1908 Zuid-Bali aan de beurt. Niet alle Zuid-Balineese vorstendommen werden overigens gewapenderhand veroverd, want drie van de zes vorsten hadden tijdig ingezien dat het beter was om geen tegenstand te bieden, maar daarentegen de Nederlanders zó ver tegemoet te komen dat zij zelf voorlopig nog een redelijke mate van eigen autonomie konden behouden (6). Van de andere drie vorstendommen - Badung, Tabanan (1906) en Klungkung (1908) - gingen de dynastieën wel ten onder. Vooral de wijze waarop dat in september 1906 in Badung gebeurde baarde nogal opzien. De vorst koos nl. met zijn familie en zijn volgelingen voor een massale geweldadige dood - de zgn. puputan, i.e. het einde. Terwijl de Balinezen zich de vorige nacht al ten dode hadden gewijd, was men aan Nederlandse zijde onkundig van wat er stond te gebeuren toen het expeditieleger in de morgen van de 20e september 1906 naar Badung oprukte. De puputan voltrok zich plotseling en hevig, zoals uit het officiële verslag blijkt.

'Omstreeks 11 uur passeerde een grote drom in het wit geklede gewapenden het kruispunt....de artillerie opende het vuur en de uitwerking ervan op de dicht samengepakte menigte was ontzettend.....(..).vrouwen met wapens in de hand, lans of kris, en kinderen op de arm, liepen onvervaard op de troepen in en zochten de dood. Waar beproefd werd hen te ontwapenen leidde dit slechts tot vermeerdering onzer verliezen. Herhaaldelijk werden overlevenden gesommeerd om de wapens neer te leggen en zich over te geven, doch vergeefs. Van elke vuurpauze maakten de niet gekwetsten gebruik om de gewonden te krissen en daarna stormden zij opnieuw op de troep in. Personen die aanvankelijk voor ons vuur waren gevlucht, keerden terug, zich als het ware schamende over hunne wankelmoedigheid en zochten de dood. In korte tijd was dit drama afgespeeld, en waren de vorst en zijn familieleden en vrouwen alsmede enige kinderen gesneuveld' (Alg. Rijksarchief, ARA, Min. Van Kol., MvK, V 1-5-1908 S2, journaal chefstaf Bali expeditie).

Aan Nederlandse zijde werd -verbijsterd als men was over deze explosie van geweld - alle mogelijke moeite gedaan om het dodental te drukken, maar aangenomen mag worden dat op die dag Badung ruim 1100 Balinezen gedood zijn. Dit

Balinese geweld is nooit (eerder) serieus onderzocht, en nu lijkt het er al te laat voor te zijn, omdat lokale mythevorming de gebeurtenis al danig heeft vervormd. Hooguit is de puputan in de literatuur afgedaan als lugubere curiositeit of een 'culturele' eigenaardigheid van Bali (7). Bovendien was dit geweld iets dat al voorbij was toen het plaatsgreep, verbonden als het was met de toen verslagen vorsten. Het bloedbad moest ook snel vergeten worden want voor het koloniaal bewind was de puputan van 1906 een nare droom die niet strookte met het te voeren ethische beleid.

Op dat koloniale beleid kom ik in par.3 uitvoerig terug. Eerst moet een andere droom aan de orde komen en die vormde een nieuw, aanvullend beeld van Bali. Dit beeld was ditmaal van buitenlandse makelij en werd in de jaren '30 afgerond, maar leeft tot op heden hardnekkig door (zie Belo 1970). Het werd ditmaal gecreëerd door Amerikaanse antropologen zoals M. Mead, G. Bateson, J. Belo, die tot de zgn. Culture and Personality school behoorden. Ook zij vonden in Bali wat ze er wilden vinden. Ruwweg samengevat kwam dit neer op een statische samenleving die fundamenteel harmonisch in elkaar zat en waarin het individu model stond voor zijn cultuur, terwijl natuur en cultuur er elkaar in een fraai evenwicht hielden. Dit beeld kwam niet alleen voort uit de toenmalige hang onder etnologen om de laatste ongerepte culturen - zij het soms al onder koloniaal bestuur - te bestuderen, tevens werd Bali bij uitstek hét vluchtadres voor diegenen die aan de crisis waarin het westen verkeerde wilden ontsnappen. En wat was mooier dan op Bali een tijdloze rust te vinden? Immers, ondanks de dreigende westerse invloeden wisten Bateson en Mead dat 'the Balinese character remained unchanged (1942: 263). De onderzoekers vonden elkaar en hun informanten rond de kunstenaar Walter Spies die in Ubud verblijf hield. Zo werd Ubud sindsdien het levendige trefpunt van allerhande Bali-onderzoekers. Daar werd ook in aanvulling op de bestaande visies het beeld van Bali gecompleteerd tot een illusie. Dat zij de Balinese samenleving onveranderlijk achtten bleek al, t.a.v. het harmonische karakter ervan, een conclusie van Belo

'If we see in the equilibrated, delicately adjusted and essentially unstrained behaviour of the people the clue to their happy temper, we must conclude that a static, traditional society as theirs, solving all problems, prescribing every act, does form a desirable background against which well balanced personalities may be reared' (1970: 106).

Ook Freud was op vakantie in 'bounty' Bali. Dat blijkt temeer uit de geforceerde wijze waarop Mead (en Bateson) de kunstzinnigheid der Balinezen wens-ten te verklaren uit de wijze waarop moeders hun jonge kinderen telkens leken af te stoten. Aldus baarde gesublimeerde frustratie kunst (Mead 1970, zie ook

Bateson en Mead, met vele foto's 1942). In datzelfde artikel is Mead overigens glashelder wanneer zij de motieven uiteenzet waarom men naar Bali toe was gekomen.

'Many Americans in the 1920's sought for an escape as single individuals from a society which denied them selfexpression. Many in the 1930's sought for a formula by which we could build our society into a form which would make possible, on a firm economic base, both simple happiness and complexity of spiritual expression. Of such a dream, Bali was a fitting symbol (Mead 1970).

Dit symbool werd bijna bewust gevormd getuige een anecdote die Anak Agung Gede Agung aan Tessel Pollmann vertelde over Gregory Bateson. Bateson kwam zich op een dag bij de Anak Agung (Balinese bestuurder) van Gianyar, waar hij woonde, beklagen. Wat bleek? Hij had met een oude man afgesproken dat deze zich, tegen betaling, gedurende drie dagen zou gaan gedragen als een echte traditionele oude man, terwijl Bateson hem zou observeren. Na drie dagen hield de man het echter voor gezien en ging weer gewoon door. Dat wekte Bateson's woede op. Hij had meer van de man verwacht en diens zakelijkheid had even de droom verstoord. Dát het in de jaren '30 om illusies ging werd scherp verwoord door Kraemer toen hij schreef

'Bali is de droom van een zomerse achternamiddag' (1933).

Want, niet iedereen geloofde in het gacraërde beeld en er waren dissidenten. Maar hun stem ging verloren temidden van het grote koor van gezagsdragers, wetenschappers, journalisten en reizigers die wel waren gaan geloven in het beeld. Een beeld dat niet alleen door de herhaling telkens weer bevestigd werd, maar vermoedelijk ook door Balinese informanten die onderhand door hadden gekregen welke informatie gewenst was. En wanneer in de jaren '30 de internationale bohème naar Bali trekt, krijgt men te zien wat men wil zien: een verstilde 'traditionele' samenleving die af en toe explodeert in grote rituelen, maar verder vreugdevol, tijdloos en vooral erg oosters voortleeft, terwijl gaandeweg steeds meer westerse Balikenners over de cultuur gaan waken en van lieverlee de Balinezen zich bij deze nieuwe overheersing hebben neer te leggen.

d. de verbeelding aan de macht

Dat deze droom hardnekkiger is dan men zou vrezen - en zelfs de voor Bali zo turbulente jaren 1945 - 1965 met glans heeft doorstaan - blijkt niet alleen uit de herdruk van artikelen van Mead, Bateson, Belo e.a. in 1970, maar ook uit het boek van C. Geertz, Negara, the theatre state in 19th century Bali (1980). Daarin komt zelfs de verbeelding geheel aan de macht. Dit geschiedt d.m.v. de metafoor van de theaterstaat, waarin het wezen van het prekoloniale

politieke bestel op Bali wordt verklaard in termen van staatsritueel als hoogste doel en uiteindelijke zingeving van de elite, terwijl 'daaronder' autonome lokale gemeenschappen voor zichzelf en het bestuur van de samenleving zorgen (8).

2. Paradox

Alle vier de beelden die hier de revue zijn gepasseerd hebben met elkaar gemeen dat zij fundamenteel a-historisch zijn, en eerder als à priori's van buitenaf op Bali werden geplakt dan dat zij er op basis van historisch materiaal uit werden opgebouwd. Tegelijk blijkt dat de vier beelden elkaar niet in de weg zitten maar als componenten van een 'completer' beeld geplaatst kunnen worden. Het is nu mijn bedoeling om het zojuist in vier stappen opgebouwde beeld in dezelfde volgorde weer af te breken en te vervangen door een aannemelijker concept m.b.t. het prekoloniale Bali. Dit is nodig om straks in paragraaf 3 duidelijker te laten uitkomen hoever de westerse beeldvorming verwijderd was geraakt van de realiteit en hoezeer het nieuwe, in de koloniale tijd gecreëerde beeld Bali opzadelde met contradicties die het eiland later in een crisissituatie zouden brengen. In deze paragraaf zal eerst het paradoxale karakter van het prekoloniale Balinese politieke bestel worden onderstreept.

a. Het oude Java : de bron van de Balinese hiërarchie

Zoals ik heb aangegeven nam men sinds Friederich aan dat de Balinese elite (vorsten, adel en Brahmaanse priesters) werkelijk afkomstig was van het Javaanse rijk Majapahit (1292 - 1520). Friedrich baseerde zich hiervoor op een aantal Balinese historische kronieken (babad). En op grond van een Javaanse tekst uit de 14e eeuw (zie Pigeaud 1960 - 1963) is aangenomen dat de verovering van Bali (gevolgd door een migratie van Javaanse adel) in het jaar 1343 zou hebben plaatsgevonden. Toen zou vlg. de Balinese kronieken op het eiland een nieuwe politieke hiërarchie zijn ontstaan, waarin één hoofdvorst - de dalem te Gelgel - omringd was door een aantal vazallen - de zgn. arya's - die elk een regio van het eiland onder hun beheer kregen. Er zijn voldoende gegevens bekend die het bestaan van de dalen te Gergel en van enkele van de arya families bevestigen. Maar op basis van recent onderzoek mag betwijfeld worden of de verovering van Bali en m.n. de verhuizing van een Javaanse topklaag naar Bali wel heeft plaatsgevonden (9). Allereerst is het opvallend dat in tal van Balinese kronieken de genealogieën van adellijke families niet verder teruggaan dan ten hoogste 1500. M.a.w.

terugrekenend - met een ruim gemiddelde van 30 jaar per generatie - is het fameuze veroveringsjaar 1343 niet te halen. Er is dus een 'gat' in de Balinese geschiedenis van ruim 150 jaar (1343-1550) waarover zo goed als niets bekend is. Ten tweede heeft Hinzler (1983) onlangs aangetoond dat tijdens de bloeiperiode van het Gelgelse rijk (ca. 1550) in Balinese teksten volstrekt niet gerefereerd werd aan welke connectie dan ook met het Javaanse rijk Majapahit. Hieruit mag worden afgeleid dat Balinese vorsten en heren er in de 16e eeuw nog niet op uit waren om hun herkomst nadrukkelijk op Java/Majapahit terug te voeren. Dat kwam pas later, vermoedelijk rond 1700. Waarom trad dat element pas aan het begin van de 18e eeuw sterk op de voorgrond? Als antwoord hierop is m.i. de volgende hypothese te formuleren. Externe dreiging van een politieke Islam expansie die vanaf 1550 tot 1670 vanuit Midden-Java en Makassar koers zette naar Bali, én een interne herverdeling van de macht op Bali zelf in de jaren 1650 - 1730, creëerden een nieuw ideologisch kader waarin de criteria, voor enerzijds de eigen Balinese identiteit en anderzijds onderlinge hiërarchische verschillen, ontleend werden aan een fictief verleden, waarin de 'verovering van 1343' het historische brandpunt vormde. Vanaf ongeveer 1550 begon op Java de opkomst van een geïslamiseerde politieke macht duidelijk zichtbaar te worden en deze zette geleidelijk een koers naar Oost-Java waar stuk voor stuk de Hindu Javaanse centra vernietigd werden (zie De Graaf, Pigeaud 1976). Toen leek ook Bali aan de beurt te komen en het begon er voor het eiland nog somberder uit te zien toen vanaf 1600 ook vanuit Makassar een geïslamiseerde expansie op gang kwam die Bali vanuit het oosten ging bedreigen (De Graaf 1941). Om zich nu tegen deze bedreiging te weer te stellen werden er niet alleen duizenden manschappen gemobiliseerd, maar - en dit is deel één van de hypothese - daarnaast werd er ook een ideologisch bastion gecreëerd. Onder invloed van Brahmaanse priesters die in de tweede helft van de 16e eeuw voor de Islam expansie uit Oost-Java waren weggevlucht, en aan wie onderdak was verleend aan het hof te Gelgel, ontstond er op Bali het besef de enig overgebleven erfgenaam van een Hindu-traditie te zijn. Binnen die traditie vormde het reeds verdwenen Javaanse rijk Majapahit een glanzend voorbeeld. En zodoende werd vanaf 1600 gaandeweg de identificatie van de Balinese elite met een gefingeerde Hindu-Javaanse herkomst gecreëerd. Dat deze hypothese niet geheel uit de lucht is gegrepen mag blijken uit twee flarden tekst. Toen de Hollanders in 1597 hun eerste tocht door de archipel maakten deden zij toevallig ook Bali aan. Het was net op een moment waarop enkele duizenden strijders in gereedheid werden gebracht om naar Java over te steken om daar de Islam expansie tot staan te brengen. Want, als zij dat niet deden,

".. dan sou het genoegzaam met het eyllandt van Baelle ghedaen... wesen

wandt souden daechelycks de oerloech van de Turrecken ende Mooren (i.e. de Islam, hsn) te verwachten hebben", (Rouffaer en Yzerman 1929: 82) En 38 jaar later gold hetzelfde t.a.v. Makassar. Op verzoeken vanuit Makassar om zich tot de Islam te bekeren ging de Balinese vorst te Gelgel niet in. Een Portugese missiepatroon, toevallig op bezoek noteerde:

'Dit volk van Bali is evenwel zo vastbesloten het eten van varkensvlees niet op te geven en is zo afkerig van Mohammed, dat zij toch heidenen blijven, ofschoon al deze streken al door die pest (i.e. Islam, hsn) bedorven zijn'.

Het Balinese dreigement aan de vorst van Makassar luidde dat men een leger van 70.000 man had klaarstaan, met lansen ingesmeerd met varkensvet (Wessels 1923). Bali zou uiteindelijk niet worden geïslamiseerd, en dat had het eiland mede te danken aan de Verenigde Oostindische Compagnie die tijdig de geïslamiseerde centra op Java en te Makassar lam legde. Zo was het primair de niet in cultuur geïnteresseerde VOC die meer voor het voortbestaan van de Balinese cultuur heeft betekend dan alle bezorgde bestuursambtenaren en reizigers uit latere tijd bij elkaar. Behalve de externe dreiging, kreeg Bali in de jaren 1650 - 1730 te maken met een interne reorganisatie van de machtsverhoudingen. Het vorstelijke centrum van Gelgel ging in 1650 aan tweespalt ten onder en vond pas in 1686 weer een voortzetting in het nabij gelegen Klungkung waar vermoedelijke nazaten van het oude vorstenhuis voortaan vergeefs zouden trachten de vroegere macht van de dynastie weer te evenaren. Dat lukte niet. Ofschoon in aanzien de hoogste, was de vorst van Klungkung voortaan een van de zwakkere temidden van de overige machthebbers. Dit vond mede zijn oorzaak in het ontstaan van Balinese kuststaatjes die hun nieuwe macht voor een groot deel ontleenden aan de slavenhandel (10). Zo ontstond er op Bali een nieuwe machtsverhouding die rond 1730 enigszins gestabiliseerd raakte, en toen -deel van de hypothese- in een begrijpelijk kader moest worden ondergebracht. Daartoe werd, zo neem ik aan, teruggegrepen op de verovering van Bali in 1343 door heren van Majapahit en werd het besef erfgenaam te zijn van Majapahit intern nader ingevuld doordat actuele machtsverhoudingen (1720-1730) in de tijd werden teruggeprojecteerd naar 1343. M.a.w. wie in 1730 sterk was, kreeg dus ook een illustere voorvader in de persoon van een van de Javaans-Majapahitse heren die Bali hadden veroverd (11). Van het besef de werkelijke erfgenaam van Majapahit te zijn is enig bewijs voorhanden. Het bracht een aantal Balinese vorsten er nl. tweemaal toe (1717 en 1730) om te trachten de plaats waar vroeger de hofstad van Majapahit had gelegen weer te restaureren.

'... van meninge zijnde die vervallen plaetse weder te herstellen en tot een aensienelycke negorije te maken, gelijk die toenmaals was geweest' (12)

In plaats dat er in 1343 werkelijk een nieuwe Javaanse elite naar Bali

migreerde en er het bewind overnam, is het waarschijnlijker dat aan het begin van de 18e eeuw Balinese heren hun pas verworven macht genealogisch legitimerend in het verleden hebben verankerd. Hier blijkt uit dat al ver voordat er Europeanen op het toneel verschenen er sprake was van 'invention of tradition' (zie Hobsbawm, Ranger 1983), want, om met Plumb te spreken: 'authority once achieved must have a secure and usable past' (1974: 41).

b. De interactie tussen heren en volk

Nu redelijkerwijze aangenomen mag worden dat de Balinese elite van Balinese komaf is, vervalt daarmee ook de tegenstelling tussen elite en het 'echte', dorpse Bali. Beiden zijn even echt. Rest de vraag naar de aard van het dorp in de 18e en 19e eeuw. Tijdens mijn onderzoek naar de opkomst van nieuwe staatjes op Bali na 1700 ben ik 'het dorp' (behalve in de bergen) nooit als politieke factor van betekenis tegengekomen. Het is een gegeven dat aansluit bij eerdere bevindingen m.b.t. Java (zie Ongkokham 1975 en Kumar 1980) (13). Er was m.a.w. geen sprake van de veronderstelde scherpe scheiding tussen enerzijds de elite politiek van de adel en anderzijds het autonome locale leven. De twee onderhielden op tal van vlakken uiterst cruciale contacten met elkaar en zijn zelfs buiten hun onderlinge samenhang nauwelijks te begrijpen. Het politieke bestel in de 18e en 19e eeuw was uiterst dynamisch en bevatte vele onzekerheden en gevaren (14). Epidemieën, misoogsten, slavernij, tweespalt en oorlogen waren telkens terugkerende bedreigingen voor de voortgang van het agrarische leven. In zo'n tamelijk tumultueuze situatie waren het sterke leiders - 'men of prowess', zoals Wolters (1982) ze noemt - die als belangrijke politieke ondernemers naar voren traden. Soms slaagden deze leiders erin d.m.v. de persoonlijke uitoefening van geweld en hun voortdurende fysieke aanwezigheid - een kring van volgelingen rond om zich te formeren met wie zij de omgeving aan zich ondergeschikt maakten. Enkele van dergelijke leiders slaagden er op hun beurt weer in om hun 'huis' tot een dynastie te maken (zie Locher 1985), die een kerngebied, en met wisselend succes regio's daaromheen, voor langere tijd wisten te beheersen. Doorslaggevend voor het succes van zo'n dynastie was de mate waarin de leiders zich actief betoonden, in de strijd, de wetgeving en rechtspraak, het aangaan van talloze persoonlijke relaties, de landbouw, het aangaan en nakomen van rituele verplichtingen etc.. Het respect dat zo'n leider op deze manier wist op te bouwen vormde de kern van zijn politieke macht, want door respect af te dwingen kon hij een beroep doen op voldoende loyale mankracht uit zijn omgeving om zich staande te kunnen houden. Bondgenoten, volgelingen en voetvolk gaven de macht van de leider handen en voeten, en het is opvallend hoezeer in het 18e eeuwse Bali al deze relaties in verwantschappelijke termen werden uitgedrukt. Bondgenoten waren 'broers', en huwelijksrelaties waarbij vrouwen richting centrum huwden moesten borg staan voor het behoud van allianties. Daarnaast kwam het voor dat sommige, lokaal sterke families geannexaerd werden doordat de nieuwe vorst een vrouw uit zo'n familie nam, er een zoon

bij verwekte en deze, als enige erfgenaam, in de bewuste familie terugplaatste, waarna de jongen als zoon van de vorst vervolgens stamvader van een nieuwe zijlinie van de vorstelijke dynastie werd. Trouwe volgelingfamilies werden tot een aparte categorie lage adel gemaakt en deze gingen zich in de loop van de tijd beschouwen als lagere zijlinies van hetzelfde grote geslacht waarvan de vorst de leider was. Zelfs werden - in het Balinese rijkje Mengwi - de strijders die de kern van het vorstelijke leger vormden tot 'zonen' van de vorst gemaakt en kregen ook zij, binnen het verwantschappelijke kader een aparte positie. Zo groeide het huis van de leider uit tot een dynastie en een staatje, waarvan de ruggegraat bestond uit een hiërarchie van relaties tussen hogeren en lageren. Deze hiërarchie werd duidelijk zichtbaar gemaakt, en gelegitimeerd, in grotere staatsrituelen rond de persoon van de vorst en in de staatsstempel. In een dergelijk dynamisch bestel kon geen sprake zijn van twee langs elkaar heen levende werelden, die van de elite en die van de dorpen. Ten eerste was een dorp te zwak - of zelfs niet in staat zich te organiseren - om zich tegen alle externe gevaren te kunnen weren. Integendeel zelfs, want uit mijn onderzoek is naar voren gekomen dat de lokale samenleving gefragmenteerd van aard was, en diverse bijeenwonende families aan verschillende heren ondergeschikt waren, van wie zij bescherming en toegang tot gronden kregen en aan wie zij loyaliteit en arbeid verschuldigd waren. Veel belangrijker dan de veronderstelde 'dorpse solidariteit' (of dorpsgebondenheid) was de vraag of men toebehoorde aan een van de sterke heren in de regio, of dat men directe bescherming van de vorst zelf genoot. In de tweede plaats is het een bewuste politiek van de vorsten geweest om grote groepen uit de bevolking over soms fikse afstanden te laten migreren. Balinese geschiedverhalen wemelen van dergelijke trektochten die aangeven hoe mobiel die agrarische samenleving in feite was. Bovendien zijn er uit overleveringen geschiedenissen bekend waaruit naar voren komt dat vorsten en heren zelfs actief betrokken waren bij de vorming van dorpen, die er in latere tijd heel 'authentiek Oud-Balinees' uitzagen. Tenslotte bleef bij nader onderzoek ook niet zo heel veel meer over van de veronderstelde scheiding tussen elite en lokale autonome gemeenschappen op het vlak van de irrigatie. Ook daar gaven veel lokale overleveringen aan hoe het juist de vorst en zijn heren zijn geweest die hetzij nieuwe gebieden lieten openleggen hetzij reeds bestaande kleinschalige irrigatie hebben omgezet in grootschalige bevoeding. De brandpunten van dit systeem vormden vervolgens de grote dammen die o.l.v. de adel werden aangelegd, onderhouden en bewaakt. En dat was een taak die de krachten van de diverse lokale gemeenschappen afzonderlijk ver te boven ging. De dammen vormden ook de achilleshiel van het gehele systeem. Braken ze door dan lag het hele lager gelegen complex droog. Natuur en vijanden bedreigden

de dammen echter voortdurend doordat in elke regentijd de dam kon doorbreken en dus permanente arbeid nodig was, en omdat de vijand via de controle over de dam - en dus het irrigatiewater - de tegenstander in zijn macht kon krijgen. Om deze reden is het m.i. tamelijk irrelevant om de nadruk uitsluitend te leggen op de zogenaamde autonomie van de lokale irrigatieverbanden (de subak) als hét elementaire punt, de toevoer van water, daarbij achterwege wordt gelaten. Beknopt heb ik trachten duidelijk te maken dat althans in het zuidelijk rijstbekken van Bali van een scheiding tussen dorp en elite in twee aparte werelden in de 18e en 19e eeuw geen sprake is geweest, omdat de aard van het politieke bestel intensieve contacten tussen deze twee noodzakelijk maakte.

c. Het permanente conflict

Over de veronderstelde statische en harmonieuze toestand van de Balinese samenleving voor de komst van het koloniaal bewind kunnen we uiteraard kort zijn, dat was een fictie. In plaats daarvan werd het Balinese politieke bestel gekenmerkt door een staat van permanent conflict. Weliswaar had zich tegen het einde van de 18e eeuw een helder hiërarchisch concept ontwikkeld waarin aan iedereen in de samenleving zijn en haar plaats werd gewezen, en de uitoefening van gezag, de voorrechten en plichten van allerlei groepen duidelijk waren omschreven en, althans in theorie, ook wel aanvaard werden, toch bleef er een levensgroot dilemma bestaan. En dat was het dilemma waarbij enerzijds de hiërarchie als concept werd aanvaard, maar anderzijds de alledaagse werkelijkheid telkens weer te weerbarstig bleek om zich naar het ideaalbeeld te voegen. Een toevallig voorbeeld uit ca. 1820 illustreert deze ambivalentie in de relatie vorst - volk. Wanneer de vorst uitging, ging dat in de regel met de nodige statie gepaard. Maar tegelijkertijd had het geheel een opvallend ongedwongen karakter:

'..... een gedeelte der bijvrouwen behoort tot de openbare statie der vorsten en vergezelt hem in het openbaar, om hem zijne beteldoos, schrijfgereedschap, toilet dozen, spiegels, waaiers en dergelijke na te dragen ...(..).. terwijl twee of driehonderd mannen, meest zoons van edelen en voorname hoofden, welke pieken, schilden en zwaarden dragen, de voorhoede uitmaken.

Het mannelijk gevolg der vorsten is, buiten de eerbied die zij hem betonen, wanneer zijne Hoogheid hun aanspreekt - in welk geval zij dadelijk op de knieën vallen, en ieder woord of bevel met het verheffen der gevouwen handen tot aan het hoofd beantwoorden - zeer vrij en ongedwongen, zij lachen onder elkander en heffen op elk geestig of aardig gezegde van de vorst een luid gelach aan, terwijl zij tevens vrijheid hebben hunne eigen kwinkslagen onbeschroomd voor de dag te brengen, waarover de vorst niet zelden hartelijk meelacht' (Van den Broek 1835: 200-201)

Een andere Europese bezoeker voegde er aan toe dat rond de vorst zonnescer-
men werden meegedragen, maar tevens dat het geheel

'niet zo'n stijve deftigheid had in gang en houding als op Java. Het
talrijke gevolg der Balische vorsten lacht en stoeit over de weg. Niet
zelden mengt zich de vorst zelf in hun gesprek en lacht even hartelijk
om hun boertig gekout' (Olivier 1827: 469).

Met andere woorden, de aanzet was er, maar de uitwerking bleef een vrije
interpretatie van het hiërarchisch concept. Niet alleen waren de hiërar-
chische verhoudingen 'rumoerig' van aard, ook gewelddadige conflicten tussen
diverse staatjes - maar vooral ook daarbinnen - kwamen met een vaste regel-
maat terug. Conflicten waren onlosmakelijk met het Balinese politieke bestel
verweven, en gedurende de 18e en 19e eeuw ging er geen decennium voorbij of
er was wel ergens op Bali een forse oorlog aan de gang. Er werd gevochten om
mankracht, water, controle over handel maar vooral om persoonlijke eer en één
plaats hoger op de hiërarchische ladder. Michael Adas' concept van de 'con-
test state' lijkt daarom het gewelddadige én het ambivalente karakter van een
dergelijk prekoloniaal bestel nog het beste weer te geven (Adas 1981, zie ook
Van den Muyzenberg 1983).

d. ritueel als bezwering van de chaos

Het is de verdienste van C. Geertz' boek Negara (1980 dat daarin de aandacht
wordt gevestigd op de centrale rol van het staatsritueel in het Balinese
politieke bestel. Geertz raakte daarbij echter zo gevangen in zijn eigen
metafoor van de theaterstaat, dat hem daardoor het zicht op de 19e eeuwse
werkelijkheid goeddeels ontnomen werd.

Het Balinese staatsritueel was inderdaad de hoogst mogelijke expressievorm om
het hiërarchisch concept tot uitdrukking te brengen.

De grote rituelen hadden echter meer dimensies. Niet alleen werden in de
rituelen goden, mensen en land in een onderlinge orde geplaatst, ook werd er
de macht van de leider gevisualiseerd. Immers, wie een groot ritueel kón
organiseren had bewezen over voldoende macht te beschikken om grote groepen
mensen te mobiliseren. Het ging er in het Balinese politieke bestel niet
zozeer om de vestiging van een uniform bestuur, maar om de erkenning van een
hiërarchische orde, niet om de centralisatie van de macht rond de vorst maar
om de delegering ervan aan loyale ondergeschikten, waardoor het gezag van de
vorst toenam.

Tenslotte zat er aan de grote rituelen nog een aspect, dat door Geertz
eveneens onbelicht werd gelaten. Zoals gezegd was het 18e en 19e eeuwse leven
op Bali gevaarlijk. Cholera en later pokken, misoogsten en oorlogen konden

ieder moment weer over de mensen komen. Daarom waren grote rituelen ook pogingen deze gevaren te bezweren. Zo kunnen de staatsrituelen gezien worden als telkens ingezette, doch vergeefse pogingen om onbetwiste autoriteit en blijvende stabiliteit af te smeken.

3. contradictie

a. macht baart kennis

In de jaren 1895 - 1908 kwamen de zes Zuid-Balinese staatjes onder Nederlands koloniaal gezag. Maar onderling waren er belangrijke verschillen. Meer in het oosten werd van de rijkjes Karangasem, Bangli en Gianyar de dynastie in tact gelaten. Dat was het werk van F.A. Lieftrinck in zijn hoedanigheid van resident van Bali en Lombok en daarna als Raad van Indië. In die laatste positie was hij de tegenstander van Gouverneur Generaal Van Heutz. Wilde Lieftrinck de Balinese samenleving zoveel mogelijk onaangetaast laten, Van Heutz wilde het gebied snel en met geweld de 'moderne' tijd binnenvoeren. Ze kregen beiden hun zin, want de overige drie rijkjes gingen gewapenderhand ten onder. Zo kon er een situatie ontstaan waarin oudere historisch gegroede verschillen bestonden, maar deze door recent koloniaal ingrijpen werden vergroot. Wat het gehele gebied echter de volgende 34 jaar (1908-1942) gemeen had was de 'pax neerlandica', de opgelegde vrede. En al snel zou, zoals ik al heb aangegeven deze nieuwe vrede kenmerkend worden geacht voor Bali en het Balinese karakter:

'happy and peaceful island of Bali' (Covarrubias 1973: 391)

Zo was er de eerste nieuwe werkelijkheid door koloniaal ingrijpen gecreëerd. Daarmee waren echter voor het Nederlandse Koloniale Bestuur nog lang niet alle problemen de wereld uit, want er moest ook nog bestuurd worden. En de koloniale staat wiens bestuursapparaat steeds bureaucratischer werd kon niet anders functioneren dan met een grote mate van uniformiteit. Uniform bestuur werd ingevoerd in Zuid-Bali, dat echter door de aard van het vorstenbestuur welhaast per definitie uit locale verschillen had bestaan. Voor de Europese bestuursambtenaren is dit echter nooit een al te groot dilemma geweest, want wie uiteindelijk de macht had kon de werkelijkheid veranderen. En om de werkelijkheid naar eigen hand te zetten was kennis nodig, kennis die uit een machtspositie was voortgekomen, m.a.w. men ging dus op zoek naar de veronderstelde (i.e. gewenste) uniformiteit in de Balinese samenleving om deze zo doende te laten aansluiten op koloniale behoeften. Macht baarde kennis. Wanneer de Europese machthebber vragen stelde over de aard van het land, waren dat natuurlijk nooit 'waardevrije' vragen maar lagen er vaak al norme-

ringen - en hints welke antwoorden gewenst waren - in opgesloten. Niet alleen leerden Balinese informanten waarschijnlijk snel hoe zij dit spel dienden mee te spelen, ook leerden zij dat er altijd een antwoord moest wezen. Een enkele keer gebeurde dit niet, en onthullend is in dit opzicht een brieffragment van de Bali autoriteit Korn uit 1926, toen hij controleur adat - d.w.z. zonder bestuurlijke macht - was.

'Wat mijn werk betreft, dat valt niet mee Padoeka (hier ironisch, hoge aansprektitel, hsn). Baliërs zijn prachtlui als je de baas over ze bent, maar als je zoals ik nu, niets te zeggen hebt, lappen ze je gewoon aan hun laars. Ik was laatst in een desa waar een oude heer plotseling zei dat ik maar eens moest ophouden met vragen, want dat het hem knapplies begon te vervelen.

(KITLV Coll. Korn no. 284, brief Korn aan B.J. Haga 8-4-'26)
Een dergelijke gebeurtenis, die in het huidige veldwerk vrij normaal is, vormde voor de bestuursambtenaar Korn een onthutsende ervaring. Korn's ervaring illustreert m.i. de uitzondering op de regel dat macht kennis produceerde. In het vervolg van deze paragraaf wil ik aantonen dat de aldus geproduceerde kennis tevens de nodige contradicties binnen de Balinese samenleving schiep.

b. het egalitaire én de kastenhiërarchie 1906-1920

In wat de chaos van de nieuwe orde kan worden genoemd toog het koloniaal bestuur vanaf 1906 onvervaard aan het werk om binnen enkele jaren Zuid-Bali een nieuw gezicht te geven. De Nederlandse bestuursambtenaren hadden nauwelijks enige feitelijke kennis over Zuid-Bali, maar daarentegen hadden ze heel duidelijk voor ogen hoe de samenleving er uit zou moeten zien. Men was er nl. van overtuigd dat door vorstelijke willekeur veel van de 'oude', 'echte' Balinese samenleving kapot was gemaakt. En dat moest worden hersteld. Derhalve verklaarde in 1909 de toenmalige resident dat hij het tot zijn taak had gezien:

de adat te zuiveren van excessen en uitwassen die zich als parasieten aan de adat hebben gehecht door zuivere willekeur der machtshebbers (de vorsten hsn) (ARA MvK Mem.v. Overgave G.F. de Bruyn Kops 1909)
Uit deze woorden blijkt te meer dat het koloniaal bestuur zich van meet af aan het exclusieve onderscheidingsvermogen tussen 'echte adat' en 'uitwas' toekende. Daartoe werd een beroep gedaan op twee, elkaar vrijwel uitsluitende bronnen, nl. enerzijds de geschriften van F.A. Lieftrinck waarin de nadruk lag op de egalitaire dorpsamenlevingen én anderzijds op Oud Javaanse wetboeken waarin juist de vorstelijke hiërarchie onderstreept werd. Hier werd dan ook een koloniale contradictie gecreëerd. Onder het mom de Balinese samenleving te restaureren in de 'oorspronkelijke staat' gebeurde precies het tegendeel:

de hiërarchie werd ten gunste van de adel in een kastensysteem gelegaliseerd. In september 1910 werd besloten om:

'.. het kastensysteem hoog te houden, zijnde de voornaamste grondslag van de Balinese maatschappij..'

(notulen bestuursconferentie 15/17-9-1910. KITLV Coll. Korn.166)

Dit hield in dat de drie hoogste groepen op Bali, de Brahmanen, Satria's en Wesya's - samen de triwangsa vormend en goed voor 6 - 8% van de totale bevolking - voortaan op uniforme wijze als gesloten kasten werden behandeld. De flexibiliteit, de regionale varianten en het feit dat de rangorde in de hiërarchie altijd in beweging was, allen kenmerken van het prekoloniale systeem, werden nu vervangen door één nieuwe norm, waar ieder in moest passen, en waaruit geen ontsnapping meer mogelijk was. Als rechtsbron werden enkele Oud-Javaanse teksten die t.a.v. de situatie op Bali vaak theoretische en bovendien nog tegenstrijdige bepalingen bevatten, tot officiële wetboeken verheven. Daarom kon enkele jaren al in een koloniaal rapport zonder schroom worden verklaard dat

'.. dezelfde wetten die omstreeks de val van het rijk Madjapahitn (ca. 1500) op Java werden nagelieft onverminderd heden ten dage van kracht zijn op Bali'.

(Rapport chef oudheidkundige dienst 13-2-1917 V 18-6-1918-39, ARA MvK) Een pas uitgevonden traditie had snel wortel geschoten in het Europese denken. Toch werd er in de marge door enkele ambtenaren ingezien dat er sprake was van een contradictie. Zo erkende Fraser (1910: 900) enerzijds het egalitaire karakter van de samenleving, maar hij kwam er tevens openlijk voor uit dat er een politiek bestuurlijk probleem meespeelde. De Nederlanders wilden zich nl. verzekerd weten van de loyaliteit van de oude elite. Het te vriend houden van de adel woog derhalve zwaarder. Als gevolg hiervan kreeg Bali een rechtspraak die tenminste tot in de jaren '30 primair de kastenhiërarchie bevestigde en versterkte. Tegelijkertijd bleken vele rechtsregels lang niet altijd duidelijk. Fraser verwoordde in een moment van openhartigheid zijn twijfels over de rechtspraak fraai.

'Als zo'n oude, eerbare pedanda (Brahm. priester, hier: rechter) met zijn altijd vriendelijk en welwillend gezicht, maar uit wien men toch, als het er op aan komt, zo moeilijk besliste inlichtingen over een bepaald onderwerp kan krijgen als zo'n pedanda na afloop van een rechtzitting of vergadering zijn oud en verbruind wetboek wikkelde in hetzelfde viezige doekje, en zijn staf, het teken van zijn waardigheid opnam, om huiswaarts te keren, dan wandelde daar voor mij weg een mysterie' (Fraser 1910: 908)

Het koloniaal bestuur had een toevlucht gezocht in een mysterie en bleef daar vurig in geloven, zodat tot ver in de jaren dertig nog steeds sprake was van een sterke overschatting van veronderstelde 'pure' Hindu-Javaanse rechtsbeginselen. Korn legde uit hoe de mystificatie telkens weer werd gerepro-

duceerd.

'Ieder bestuursambtenaar die op Bali komt dienen, weet zich verplaatst naar het eiland van het Hindoeïsme. Hij zoekt dat Hindoeïsme, en hij vindt het: op zijn bureau, in de rechtzaal, in de titels en de tempels... en zo is er een oneindige herhaling van dezelfde bestuursfouten' (Korn 1932: 57)

Het koloniale bestuursapparaat verhinderde dat het eens gecreëerde beeld grondig kon worden bijgesteld, want de rechtspraak bracht zo'n papierwinkel met zich mee dat de controleurs merendeels aan hun kantoren werden gebonden. Het gevolg daarvan was aldus de assistent resident Gouverneur dat

'...onze controleurs reeds lang hunne voeling met de bevolking en daarmee hun zo noodzakelijke functie van voelhorens hebben verloren; in de ware desa komt men nimmer (ARA MvK Mem.v.O. A.R. Gouverneur 1920)

In de beginjaren van het koloniaal bestuur op Bali kregen de controleurs trouwens amper de gelegenheid zich ergens goed in te werken omdat er sprake was van een zeer jachtig overplaatsingsbeleid. Zo was er één district waar in 10 jaar twaalf controleurs werkzaam waren geweest. De exclusieve nadruk op het Hindu-Javaanse recht kwam ook tot uitdrukking in de benoeming van leden van de lokale rechtbanken - de zgn. Raad Kerta - In 1932 waren er van de 23 rechters maar liefst 17 Brahmaan, 5 Wesya en slechts 1 Sudra (i.e. uit de ca. 94% van de niet-adel afkomstig) (Korn 1932: 415). Een dergelijke samenstelling van de rechtbanken bestendigde weer de bevoorrechtiging van de triwangsa. Geheel zonder protesten was het proces van onwrikbare kastenvorming niet gegaan. Vooral in de beginjaren waren er nogal wat lokale rilletjes geweest. Deze vonden plaats in samenhang met de invoering van de zgn. herendiensten - de verplichte arbeid aan wegeaanleg -. Hiervan waren leden van de triwangsa vrijgesteld door het koloniaal bestuur. Daardoor ontstond er een ware run op titels, want wie kon aantonen nog net van adel te zijn, hoefde geen zware arbeid te verrichten en kon daarmee aantonen een veel hoger aanzien te hebben dan zij die wel moesten werken. Zo deden vele families uit de marge van de adel hun uiterste best om sluimerende titelaanspraken snel erkend te krijgen, want de scheidslijn tussen adel en niet-adel was niet langer vloeiend meer, maar werd absoluut. En wie de boot miste lag er voor zeer lange tijd uit. Anderzijds protesteerden een aantal niet adellijke groepen, zoals bijvoorbeeld Bendesa's, Pasek's, Pande's en Sengguhu's. Deze hadden vroeger allerlei speciale voorrechten genoten, en waren door de vorst ontzien. Nu werden ze plots met alle andere 'sudra's' onder één uniforme noemer geplaatst. Ze werden tot gelijken gemaakt, geëgaliseerd.

De egalitaire samenleving had nooit bestaan op Bali, maar nu werd zij door koloniaal ingrijpen alsnog een beetje gerealiseerd door de formatie van de grote 'restgroep' - 94% van de bevolking, als een ongedifferentieerde hoe-

veelheid volk. Het Nederlands koloniaal bestuur had vanuit bestuurstechnisch oogpunt ervoor gekozen om zoveel mogelijk aan te sluiten op het theoretisch vierkasten stelsel, wat op Bali in de praktijk nooit als uniform en gesloten systeem had bestaan (Korn 1932: 174-175). M.a.w. 'caste was taken largely as fact rather than ideology' (Boon 1977: 40) en adellijke Balinese informanten hebben de Nederlanders bij het creëren ervan een flink eind op weg geholpen.

c. "desa herstel" en de macht van de adel 1906-1920

Het vlageschip van het koloniaal beleid was ongetwijfeld de zorg om 'de desa' (het dorp) en de plaatselijke adat. Op het fenomeen adat kom ik straks uitvoeriger terug. Hier zal ik eerst ingaan op de creatie van nieuwe dorpen door het koloniaal bestuur in Zuid-Bali.

Dat het dorp de oervorm van de Balinese samenleving vormde was sinds Lief-
rinck geen punt van discussie meer. Hij had gesteld dat

'elke desa op zichzelf een kleine republiek vormt' (Lief-
rinck 1927: 281)

Deze grondgedachte werd vergezeld van nog enkele aanvullende principes, nl. dat de desa een overwegend religieus karakter had en dat de interne verhoudingen.

'van zuiver democratische aard' waren (Lief-
rinck idem 258)

En zo was de mythe van de democratische, religieuze desa-republiek geboren. Deze mythe stelde het koloniaal bestuur in staat onder het mom van 'herstel van traditie' een geheel nieuwe situatie te creëren. Het veronderstelde republikeinse karakter van de desa werd aangegrepen om, vaak geheel nieuwe, territoriale eenheden te vormen, en deze tot desa te bestempelen. Het veronderstelde religieuze karakter van de desa werd extreem benadrukt en moest vooral 'onaangetast' blijven. Hierdoor ontstond er ruimte op het 'politieke' vlak voor de koloniale overheid om een bestuurlijke greep op de nieuw gevormde territoriale eenheden te krijgen. Een voor Bali geheel nieuwe onderscheid tussen religieus c.q. adat gezag én werelds c.q. bestuurlijk gezag deed nu zijn intrede, om nimmer meer te verdwijnen. Het religieuze c.q. de adat moest behouden blijven (wat dat dan ook precies was) en als daar aan was voldaan, mocht de nieuwe overheid bestuurlijk zijn gang gaan. Tenslotte werd het 'democratische karakter' van de desa als tegenwicht gehanteerd tegen de hiervoor geschetste bescherming en versterking van de adel. Dit principe fungeerde de rest van de koloniale periode zelfs als een soort aflaat: weliswaar werd de adel in het zadel gehouden maar dat was niet zo heel erg omdat het 'democratische dorp die pressie vast wel zou kunnen weerstaan. Gewapend met deze 'kennis' werd in de jaren 1906-1910 vrijwel heel Zuid-Bali bestuurlijk gereorganiseerd. Pas gearriveerde bestuursambtenaren togen snel aan

het werk om

'het desa-bestuur te vereenvoudigen en terug te brengen in oorspronkelijk-ke staat', want het bleek nodig' het desa-bestuur te zuiveren van de vorstelijke in- of aanzetsels' (citaat uit Mem.v.O. Ass.Res.Schwartz . 1909, in M.v.O. ass.res Couvreur 1920, ARA MvK)

En zo kon het ook gebeuren dat een lange uiteenzetting van alle wijzigingen die waren doorgevoerd doodleuk besloten werd met de conclusie:

'.. in het wezen van het desa-bestuur (i.e. het religieuze karakter hsn) komt dus feitelijk geen verandering' (verslag jan. 1909 V 28-6-1910-1 ARA MvK)

Terwijl uit de rapporten en uit meer recente veldwerkgegevens zonneklaar naar voren komt dat aan het begin van deze eeuw vrijwel geen desa onberoerd werd gelaten tijdens de bestuurlijk reorganisatie, werd toch volgehouden dat

'.. de inrichting van het desa-bestuur immer onaangetaast bleef' (Mem.v.O. res. Veenhuizen 1914, ARA MvK)

Een gewenste toestand werd tot onveranderlijk kenmerk van de samenleving verklaard. Ook het irrigatiewezen werd in Zuid-Bali grondig gereorganiseerd. Op basis van Lieftrinck (1927/1886-1887) werd zo goed als niets heel gelaten van de bestaande - 'verworden' - situatie en werden de diverse systemen 'hersteld' in een toestand die tevoren nimmer had bestaan. Nu kon ook langzaamaan voor Zuid-Bali de mythe van de autonome locale Subak's gestalte krijgen. Omdat nl. het koloniaal bestuur steeds meer centrale dammen d.m.v. beton permanent maakte, vervielen de arbeids- en rituele relaties tussen locale irrigatie en centrale watertoevoer. Dit werd nog versterkt doordat een speciale koloniale dienst - van Burgerlijke Openbare Werken - zich in toenevende mate ging bezighouden met het irrigatiebeheer op het supralocale niveau (15). Op grond van deze, koloniale, condities kón uiteindelijk het Zuid-Balinese Subakwezen worden beschreven als een in hoofdzaak locale, autonome aangelegenheid (Grader 1960, Geertz 1980).. Pas tegen 1920 werd duidelijk dat het koloniale bestuursstelsel nog steeds niet goed functioneerde. Er bleken zich op diverse vlakken te veel 'onregelmatigheden' voor te doen die door de Nederlanders niet konden worden verklaard op grond van de tot dusver gehanteerde 'kennis'. En toen begon het bij een enkeling te dagen dat er een levensgrote contradictie in het gevoerde beleid schuil ging. Wat was er nl. gebeurd? Nadat de Nederlanders in Zuid-Bali het bestuur hadden overgenomen, zagen zij zich geconfronteerd met een grote groep lagere adel die zonder werk was komen te zitten. Voorheen waren uit deze adel de vele schakelfiguren van de vorstelijke hiërarchie gerecruteerd, maar met het verdwijnen van het vorstenbestuur dreigden deze werkloos en dus politiek onberekenbaar te worden. Dit probleem werd ondervangen door juist uit deze groep het merendeel

der hoofden van de zopas 'herstelde' dorpen te selecteren. M.a.w. onder de vlag van dorpsherstel werd de greep van de adel op het lokale leven steviger en uniformer dan ooit tevoren.

Van de 47 dorpen die er na de reorganisatie in het Zuid-Balinese district Mengwi over waren gebleven, werden er nu maar liefst 38 geleid door iemand van adellijke afkomst. En dat was een verhouding die in de vorstentijd aantoonbaar anders was geweest (hoofdenregister Badung 1920, KITLV Coll. Korn 147).

Ook in het voormalige rijkje Gianyar kreeg de adel een ongekende macht over de dorpen en konden de leidende adellijke families onbedreigd hun neven, achterneven etc. aanstellen als dorpshoofd. (De Kat Angelino 1921, Korn 1932: 129).

'Dorpsherstel' had niet alleen geleid tot de vorming van nieuwe, veelal onsamenhangende territoriale bestuurseenheden, maar ook werd de greep van de adel hierop groter dan ooit tevoren. Een bijkomend, maar niet onbelangrijk, gevolg van het 'dorpsherstel' was een sterke compartimentalisering van het leven (zie voor Java Berman 1980), waardoor allerlei vitale regionale relaties - tussen heren en volgelingen, op agrarisch en vooral ook op ritueel vlak - in het gedrang kwamen.

d. herstel van zelfbestuur én voortgaande bureaucratisering 1920-1940

In januari 1917 werd Zuid-Bali getroffen door een hevige aardbeving die grote schade aanrichtte aan huizen, dammen en tempels. Een jaar later bereikte ook de 'Spaanse griep' het eiland en eiste er 22.000 slachtoffers. De Balinese tekst Bhuwana winasa (KITLV Coll. Korn 270), i.e. 'de ondergang van de wereld', rondt met deze rampen de documentaire beschrijving over de teloorgang van het oude Bali af. Impliciet lijkt te worden gesteld dat met de aardbeving de goden hadden laten weten het eiland te hebben verlaten. Derhalve waren er bange tijden op til onder vreemd koloniaal bestuur. Het koloniaal ingrijpen had inderdaad tot gevolg gehad dat het rituele aspect in het politieke bestel geheel op de achtergrond was verdwenen. Grondbelasting werd geïnd en wegen werden aangelegd, maar waartoe? Niemand van de Balinezen had om verharde autowegen gevraagd en van de belasting zag men weinig tot niets direct terugkeren. Bovendien kwamen de nieuwe Westerse machthebbers de rituele verplichtingen die een heer had - zoals periodieke landsreinigingen - niet na. De Nederlanders hadden onrust gezaaid, niet alleen door hun geheel nieuwe kijk op kastenverhoudingen en de reorganisatie der dorpen, maar ook door de wijze waarop zij met het Balinese bestuurscorps omsprongen. De toplaag daarvan bestond uit districtsbestuurders. Deze waren weliswaar grotendeels

afkomstig uit de oude elite, maar ze werden geconfronteerd met nieuwe eisen. Zo werden er steeds grotere districten gevormd, waarin niet alleen 'rust en orde' diende te heersen en waar de wegen er mooi bij moesten liggen, bovendien begon ook de papiermolen van de koloniale bureaucratie steeds sneller te draaien. Allerlei belastingen moesten geïnd, staatjes opgemaakt, registers bijgehouden, processen verbaal uitgeschreven etc., en alles moest netjes ingevuld en vooral tijdig worden ingeleverd. De jonge Nederlandse bestuursambtenaren

'hechtten daarom meer aan een beetje schoolse kennis en wat ervaring op kantoor opgedaan' (16), want 'niet meer degenen die goed thuis is in eigen kunst en letteren, doch hij die het minst gebrekkig een Hollandse brief kon samenstellen deed opgeld bij de nieuwe meesters des lands' (Korn 1932: 674).

Rond 1920 trad er echter een algehele kentering in m.b.t. de koloniale criteria voor het 'inheems' bestuurscorps. Het 'volkshef' werd uitgevonden (zie Sutherland 1979 ch 10). T.a.v. Bali werd vrij precies omschreven wat zoiets was.

'aan een intellectueel knap hef heeft men voor de administratie veel, maar men heeft voor het bestuur, gevolgelyk voor de voeling met de bevolking meer aan een dommer hef, maar dat van het land is en dat gezien is' (Mem.v.O. ass. res. Couvreur 1920 ARA MvK)

Binnen het koloniale bestuursapparaat werd dus lokaal, 'traditioneel' hefdengezag losgemaakt van Nederlands bureaucratisch bestuur. Ofwel de 'slimmerts' bestuurden en de 'dommen' werden in aanzien gelaten. Toch ging deze ommezwaai richting volkshef niet geheel vanzelf. Aan de hand van het dilemma van resident Damsté (1919-1923) zal ik trachten de principes van de koloniale visie op Bali weer te geven, en daarin manifesteren zich helder de aan het begin van deze paper geformuleerde beelden. Damsté betoonde zich een tegenstander van de volkshefdgedachte (1922-1923). Hij wenste nl. niet dat Bali overheerst zou worden door een op koloniaal gezag herstellende adel. Ten eerste was een dergelyke aristocratische overkapping vlg. hem wezensvreemd aan Bali, omdat deze indertijd immers van buiten af was gekomen (veroveringsidee). Ten tweede zou aldus Damsté een herstellende adel "de aloude democratische onderbouw" van de samenleving, nl. 'het desa- en subakwezen' wel degelyk ernstige schade toebrengen. Wie nu zou verwachten dat Damsté's afwijzing van de adel - 'ze nutten niet, ze schaden, het zijn parasieten' - zou resulteren in een ontmanteling van de macht van de elite, mist de essentie van zijn dilemma. Want, haalde men de adel weg, dan zou dat het einde van de 'Hindufistische religie' op Bali betekenen, en dus de ineenstorting van de Balinese samenleving tot gevolg hebben. En dat moest boven alles worden voorkomen. Immers Bali

'is nog niet Islamitisch vergrijsd, vergrauwd, genivelleerd' (Damsté

1923: 141)

Zijn assistent resident Berkhout viel hem elders bij:

'vooral zullen wij het kastenwezen nog hoog moeten houden, anders is het gedaan met de godsdienst en is er kans voor Islamieten' (brief aan Korn 5-8-1921, KITLV Coll. Korn 284) (17)

Samenvattend zag Damsté's redenering er als volgt uit: 1) religie is de hoeksteen van de Balinese samenleving, een gangbare gedachte sinds Liefcrinck; 2) gebaseerd op de 19e eeuwse oriëntalistische visie was er het besef dat juist de adel de exclusieve drager van de Hindu-religie was die Bali tot een uniek plekje in de archipel maakte; 3) conclusie: de adel vormde, ondanks Damsté's aversie tegen deze parasieten, de hoeksteen van de samenleving, want zonder adel geen religie, ergo geen Bali. Enkele leiders van de oude vorstengeslachten die vooral in Oost-Bali de turbulente beginjaren van het koloniaal bestuur redelijk hadden overleefd, zagen nu hun kans. Nu 'politiek' en 'religie' kennelijk door de Nederlanders ontkoppeld waren, en de politiek voor de Balinezen verboden terrein was, maar 'religie' de kurk bleek te zijn waar de gehele kostbare cultuur op dreef, moest de adel het religieuze domein - dat nog onbeheerd was - officieel in handen zien te krijgen. De woordvoerder van de adel, I Gusti Bagus Jelantik van Karangasem verwoordde deze operatie in 1923 als volgt:

'waren de Balische vorsten zo slecht?... Zeker het Nederlandsch-Indische gouvernement is een rechtvaardige overheid, doch het is slechts een overheid voor stoffelijke belangen. De Balische vorsten waren daarop minder bedacht, doch zij leerden het volk de eerbied voor God en zij stelden de bevolking in staat de zielen der afgestorvenen door middel van de daarvoor gebruikelijke plechtigheden hun bestemming te doen bereiken' (bij Korn 1932: 341)

Quasi a-politiek werd hier een claim gelegd op de zorg voor het zieleheil van het volk, maar wat toen niemand openlijk wenste uit te spreken was dat religie en ritueel op Bali onlosmakelijk verbonden waren met hiërarchie en politieke macht. Het herstel van oude vorstenfamilies liet niet lang meer op zich wachten. Er waren weliswaar in de jaren '20 felle verbale protesten van met name lager ambtelijk sudra personeel in koloniale dienst - zij zagen hun weg omhoog geblokkeerd door kastebarrières - maar hun beweging werd snel onschadelijk gemaakt (Bagus 1970). Het herstel van de vorstenfamilies bevestigde opnieuw het belang bij de adel te horen. Zij die daar net niet in waren geslaagd en rechtzaak na rechtzaak hadden verloren bij hun poging 'Gusti' genoemd te worden, kregen al gauw de spotnaam Gusti Ponis (van vonnis). Net als dat met de dorpen het geval was geweest betekende ook 'herstel' van vorstenbestuur niets anders dan de creatie van iets totaal nieuws, dat gedoopt werd in aangepaste en uitgevonden tradities. Toen in 1929 vertegenwoor-

digers van de oude vorstenfamilies in hun eigen domeinen tot 'bestuurders' werden aangesteld, meende de toenmalige resident Caron dat nu 'het huis' dat de organische c.q. volledig geïntegreerde Balinese samenleving tenslotte toch vormde een beschermend 'dak' had gekregen (Mem.v.O. res. Caron 1929 ARA MvK). Dat dit zuiver Balinese huis door louter Nederlandse architecten was ontworpen en door een koloniale bureaucratie gestut werd deed daar kennelijk niets aan af. Toch was nog niet alles klaar, want, zo meende de voorganger van Caron, resident Moolenburgh, het ideaal was

'.. een beredeneerd gezag van de oude machthebbende families over het in zijn eigen huishouding vrijgelaten volk'.

Koloniaal toezicht was uiteraard nog onontbeerlijk want de Balinese bestuurders moesten eerst nog worden opgevoed "in meer moderne richting, zoo intellectueel als moreel" (Mem. v. O. 1926, ARA, MvK)

Een typisch product van een dergelijke bevoogding was het volksraadlid - en later in 1946 president van de deelstaat Oost-Indonesië - Cokorda Sukawati. Was zijn vader een Balinese veldheer geweest die in het pre-koloniaal bestel tot grote hoogte was gestegen en zijn familie tot een van de allerrijkste van het eiland had gemaakt, de zoon werd vlg. westerse normen opgeleid en stond weldra model voor de welopgevoede, doch volstrekt onschadelijke jongeman uit de 'inheemse' elite, die van tijd tot tijd in de Volksraad een betoog mocht houden waar welwillend naar geluisterd werd. Het tragische van Sukawati jr. was echter dat hij in de koloniale maatschappij niets in te brengen had en tegelijk van Bali vervreemde. Men verweet hem zelfs geen fatsoenlijk Balinees meer te kunnen spreken. (Hij huwde een Franse vrouw). Van de bevolgen idealen om de inheemse elite ethisch verantwoord op te voeden kwam in de Balinese praktijk niet veel terecht, en voor de in ere herstelde leiders van de vorstelijke families hoefde het waarschijnlijk ook niet. Ofschoon zij voor de Nederlanders ambtenaren waren, was hen het dragen van vorstelijke titels toegestaan. Impliciet behoorde daarmee het ambt erfelijk in de familie, en waren zij in de ogen van de bevolking allang weer vorst geworden. Officieel gebeurde dat pas na tien jaar in 1938 en was er een Balinees verzoekschrift aan voorafgegaan. Daarin begaven de schrijvers - de bestuurders in kwestie - zich ditmaal wel op het politieke vlak. Zij lieten nl. weten dat wanneer zij als vorsten zouden worden hersteld, er geen enkele vrees hoefde te bestaan voor (nationalistische) onrust op Bali. Herstelde vorsten als koloniale ordebewaarders. Voor dat argument was men in het in die jaren reactionaire Batavia gevoelig. Dat daarnaast het unieke karakter van Bali met vorstenbestuur nog beter behouden kon worden én dat zelfbestuur per saldo ook goedkoper was dan direct koloniaal beheer, was eveneens mooi meegenomen (18). Toch knaagde er in de discussie een licht onbehagen. Was de bevolking wel

gediend met een hersteld zelfbestuur? Hierop antwoordde de directeur van het departement Binnenlands Bestuur met een volmondig: ja. Het was naar zijn inzicht 'de wens van de bevolking' geweest dat het zelfbestuur werd hersteld. Voor het gemak zag hij daarmee het rekest van de bestuurders aan voor de unanieme wens van alle Balinezen. Voorts merkte hij op dat wanneer men het

'... democratische karakter der Balische maatschappij in aanmerking neemt, waarlijk niet behoeft te worden gevreesd dat herstel van zelfbestuur op Bali invoering van een autocratisch zelfbestuur betekenen zal' (Volksraad, nota van wijziging 1937-1938 144/5, in KITLV Coll. Korn 110)
De mythe van het egalitaire tegenwicht in volle actie.

Overigens, zo liet de directeur B.B. elders weten

'Is de tijd gelukkig voorbij dat westerse democratie algemeen aanprezen wordt en tot navolging moet strekken, nu ingezien wordt dat het voor de bestuursvoering beter is de staatskundige opbouw te doen aanpassen aan de oosterse verhoudingen en steeds meer waardering is ontstaan voor hetgeen in het oosten aan eigen vormen leeft' (ARA, MvK V 15-7-1938 - 14)
Vrij vertaald kan men hier lezen dat de Nederlanders waardering begonnen te krijgen voor hetgeen zij zelf hadden gecreëerd: een interessante oosterse samenleving die naarmate de westerse dominantie toenam, steeds 'oosterser' werd, terwijl lastige nationalistische naar gevangenkampen als Boven Digul werden getransporteerd. Wetenschappelijk onderzoek was overigens niet achterwege gebleven bij de voorbereiding van het Balinese zelfbestuur. Aan de oudheidkundige (.) Goris werd nl. advies gevraagd omtrent het rechte wezen van de rijksraad van de vorst. En Goris bracht, op basis van gegevens uit de 9e - 13e eeuw (.), verslag uit. Hoe ouder, hoe echter. De uiteindelijke inhuuldiging van de nieuwe vorsten in 1938 vormde een geheel nieuw ritueel met westerse en Balinese elementen. De locatie was de centrale tempel van Besakih, het gekozen tijdstip Galungan, de dag waarop goden en voorouders op Bali neerdalen. De statiekleding was half westers, half Balinees, de toespraken westers evenals de statiefoto's, maar de eed-formulieren waren Balinees. Tot slot was er champagne. 'Man het was geen gezicht, we stonden daar 's ochtends bij het aanbreeken van de dag champagne te drinken', herinnerde een der aanwezigen zich. Werkte het nieuwe zelfbestuur waarin de vorsten onder koloniaal toezicht over hun lanschappen regeerden? (of, zoals een Balinese woordgrap wilde lan (= land) sakap (= deelbouwer)). Het ligt er maar aan wie de vraag moet beantwoorden. Aan koloniale zijde werd volgehouden dat het prachtig functioneerde, mede omdat het nog altijd Nederlanders waren die het bestuurlijk apparaat bleven controleren. Hier komt opnieuw de contradictie naar voren. Ofschoon om een aantal redenen gestreefd werd naar een herstel van zelfbestuur, ging tegelijkertijd de bureaucratisering en de centralisatie van de koloniale staat door. Daarbinnen was geen enkele plaats voor werkelijke autonomie van vorsten die echt zelf bestuurden. Het waren ook de Nederlan-

ders die voor het oog van de buitenwereld de oneffenheden glad streken en de ongerijmdheden toedekten. Of er tijdens raadszittingen der zelfbesturen leden in diepe slaap vielen en wakker schrokken als het op stemmen aankwam, of de vorst zelf verklaarde van de stukken die hij moest tekenen geen snars te begrijpen, het deed er niet toe. Het spel was begonnen en moest worden doorgespeeld.

Zo had een van de vorsten op een open galerij zijn bureau staan, en daar recht voor had hij een manshoge spiegel laten plaatsen. Dan placht hij weleens aan zijn bureau te gaan zitten om langdurig naar zich zelf te kijken. Waren er echter lastige stukken te behandelen, dan belde hij de controleur op en vroeg hem 'wil jij het doen, ik vind het zo lastig. Er waren wel Nederlanders die door de facade van het zelfbestuur heen konden kijken, maar zij stonden dan ook buiten het bestuursapparaat. Eén van hen was wijlen Dr. Swellengrebel. Hij vertelde:

'In feite werden de zelfbestuurders door de Nederlandse ambtenaren volstrekt niet au serieux genomen'.

Dit komt overeen met wat weer een ander zei.

Hij had een van de hoge Nederlandse ambtenaren, belast met de invoering van het zelfbestuur onder een borrel hardgrondig horen verzuchten: 'ach wat zou ik die inlanders (de vorsten in spe) toch graag terugdrukken op de plaats waar ze horen'.

Arrogantie, mythevorming en bureaucratische kaders bepaalden aan Nederlandse zijde de vorming van zelfbesturen. Maar er was ook een Balinese kant. Enkele confessies van toenmalige bestuursambtenaren verduidelijken wat dáár gebeurde.

'Kijk, wij hadden die vorsten net weer hersteld, en dan kon je ze toch niet gelijk de volgende dag weer voor de rechter slapen omdat ze hun boekje te buiten waren gegaan.

'Nee, wat Anak Agung... deed was waarschijnlijk niet helemaal comme il faut; hij was overigens een voortreffelijk man, d.w.z. ideaal voor het gouvernement, maar het is de vraag of de bevolking er net zo over dacht. Je hoorde wel eens wat over machtsmisbruik.

'Tja, je moest per slot wel werkbare verhoudingen houden. Als je zo'n gerucht over knevelarij zou gaan uitzoeken, dan wist je niet wat er verder nog allemaal boven water zou komen.

'We hoorden wel dat er bij Anak Agung... dingen gebeurden die absoluut niet door de beugel konden, maar dat soort dingen hoorden wij niet te weten. (19)

In tegenstelling tot Java, waar de priyayi of regenten hun locale machtsbasis allang hadden verloren en afhankelijke gesalarieerde ambtenaren waren geworden (zie Sutherland 1979) beschikten op Bali de herstelde vorsten, náást

koloniale protectie, ook nog over een lokale machtsbasis die in snel tempo groter werd. Toenemend grootgrondbezit was hier bijvoorbeeld een uiting van. Voor de bevolking die al onder dorpshoofden van adellijke komaf ressorteerde, was er nu geen enkele uitweg meer om zelfs maar het geringste teken van ongenoegen kenbaar te maken. Konden zij zich in de vroegere vorstentijd nog wenden tot een concurrerende heer die hen bescherming en iets betere omstandigheden kon bieden, tot wie moesten zij zich nu wenden? Zo ontstond het beeld van de gelijkmatige, vriendelijke Balinese boer.

'The ordinary people had on the whole plenty of rice and relatively few complaints' (Hanna 1976: 107),
Dat was - en is - doorgaans de mening over het leven op Bali in de jaren '30. Weinig klachten en een 'oosterse glimlach' bleken echter onbetrouwbare graadmeters te zijn.

Korn was een van de zeer weinigen die in staat was op de erven van gewone mensen te kijken. Daar ontwaarde hij armoede, als gevolg van de economische recessie, maar verheugd door een nauwelijks te controleren macht van de adel.

Wie wat nader de levensomstandigheden van de kleine man op Bali leert kennen, ontdekt pas, wat een grauwe armelijk levende mensenmassa dit schone eiland bevolkt. En die armoede neemt toe. (Korn 1932: 336-337)
Bali had de schone schijn tegen zich. De weelderige natuur en de kleurrijke rituelen wekten de indruk dat het leven één groot feest was op Bali. En dat was het voor de diverse westerse reizigers trouwens ook die er voor een habbekrats konden leven. Crisismaatregelen bleven t.a.v. Bali in de jaren '30 langer uit omdat het eiland de indruk wekte over onuitputtelijke reserves te beschikken. De rituelen waren en bleven mooi maar ze waren merendeels in handen van de elite en die werd rijker. Het is opvallend dat in de archieven het snel toenemend grootgrondbezit van de adel in de jaren '30 maar een enkele keer, en dan nog zeer terloops, aan de orde wordt gesteld. Uit veldwerkgegevens blijkt dat juist dat proces - zij het in retrospectief - door boereninformanten als een van de ergste kwalen van de laat-koloniale tijd werd beschouwd. Toen begon er al iets te gisten dat, zo weten we nu, pas in 1965 in volle hevigheid tot uitbarsting zou komen.

e. afsluiting én ontsluiting

Gedurende de jaren '30 werd er in hoofdzaak nog in stereotypen over Bali gesproken. Bali is inmiddels een museum geworden, en het toerisme begon op gang te komen. De natuurlijke kunstzinnigheid van de bevolking en haar harmonieuze leefwijze waren zo algemeen aanvaard als waarheid dat niemand de moeite nam dergelijke opvattingen in twijfel te trekken. Wie de artikelen uit

die jaren erop naleest zal ontdekken dat er eigenlijk niet meer over herkenbare individuele mensen wordt geschreven maar dat er telkens terugkerende typen in worden beschreven: de van nature evenwichtige Balinees, de artistieke Balinees, de tevreden Balinees. Daarnaast leende Bali zich bij uitstek voor analyses en speculaties op het vlak van symbolische ordeningen in de cultuur. Twee, vier, vijf, acht en negendingen van de cosmos en de relatie macro- en microcosmos, de 'tweedeling van het Oud-Balische dorp' etc. (20) kwamen sterk in de wetenschappelijke belangstelling te staan, terwijl voor taalgeleerden Bali in toenemende mate een levende bibliotheek geworden was van Oud-Javaanse literatuur. Tenslotte produceerden de ambtelijke stukken steeds meer 'bureaucratische ruis', dan dat er werkelijk informatie in doorklonk over het gewone leven op Bali. Naarmate de westerse concepten en de daaruit voortvloeiende beelden van Bali sterker werden, raakte het zicht op Bali zelf verduisterd. Er was wat Taufik Abdullah noemt een schakelsamenleving ontstaan,

'a world of pretence that created its own realities of both ruler and ruled.(.). It was an artificial world, a theatre, where both ruler and ruled played their roles while maintaining their separate sense of reality (Taufik Abdullah 1976: 144-148)

De ontmoetingsplaats van Balinees en westerling vormde, om het ruim te formuleren, het abstracte terrein van 'de cultuur'. Over adat, literatuur, structurele grondtrekken van het dorp, en cosmische classificaties kon men lang met elkaar converseren zonder daarmee té dicht in elkaars buurt te komen. Men liet elkaar in een wederzijdse waan. Om het geheel der stereotypen en de schakelsamenleving quasi ongewijzigd in stand te houden moest Bali worden vergrendeld, d.w.z. vreemde invloeden van buiten - de enig denkbare motor van veranderingen in een van nature statische samenleving - moesten dus worden geweerd. Het zou een illusoir gevecht blijken te zijn want met de komst van het koloniaal bestuur was Bali al opgenomen in een grotere wereld, alle pretenties om het eiland te kunnen conserveren ten spijt. Dit was opnieuw een contradictie. Enerzijds trachtte het koloniaal bestuur op Bali de klok stil te zetten door te proberen de Balinese cultuur als het ware onder een stolp te plaatsen, anderzijds had de koloniale staat door zijn aanwezigheid vele ingrijpende veranderingen met zich mee gebracht. En dat laatste werd onvoldoende erkend, het leek wel alsof het koloniaal bestuur zichzelf als een soort neutraal element zag dat in wezen weinig invloed uitoefende. Dit was ook de impliciete opvatting van de Amerikaanse antropologen die in de jaren '30 op Bali onderzoek kwamen doen. Die keken naar de Balinese cultuur als een stuk 'ongerept oosten'. Het was een illusie, want op velerlei vlakken was de aanwezigheid van koloniaal bestuur voelbaar en waren er onomkeerbare veranderingen opgetreden.

Een viertal voorbeelden van de wijze waarop aan koloniale zijde werd getracht de Balinese cultuur zuiver te houden kunnen verduidelijken met welk een paternalisme men het eiland was gaan behandelen.

Na de grote aardbeving van 1917 was het de vraag of en in hoeverre het Nederlands bestuur actief betrokken diende te zijn bij de wederopbouw van de vele vernielde tempels. Voor tenminste één controleur was er niets aan de hand. Hij antwoordde het Balinese districtshoofd dat met een verzoek om hulp bij hem was gekomen:

'Wat kan mij die tempes van jullie schelen, voor mijn part worden jullie allemaal mohammedaan.' (ARA MyK VI.3-1-1922-65)

Maar omdat de islam Bali niet binnen mocht en de hogere bestuursambtenaren wél zorg voor tempels aan de dag legden, werd er steun verleend. Geldelijke steun werd er echter niet zomaar verstrekt. Tempelherstel ging zich nl. o.l.v. de Nederlandse architect en voorzitter van de Bataviasche kunstkring P.A.J. Moojen voltrekken. Het leed geen twijfel dat er bij de opbouw van de pronkstukken van de Balinese cultuur, de tempels, natuurlijk westers toezicht nodig was. Er mochten immers geen rare fratsen worden uitgehaald, zoals beeldjes van Europese soldaten als tempelwachter, een reliëf van een overval op een Europees gezelschap in auto etc., nee de wederopbouw moest strict traditioneel zijn. Moojen bleek geen oog te hebben voor het grote improvisatietalent van sommige Balinese kunstenaars en waar hij kon stond hij vernieuwingen in de weg. Dat hier iets wrikte werd overigens in de discussie erkend

'Het is beter eerlijk te bekennen dat alleen westerse belangen met het zuiver houden van de Balinese cultuur gebaat zijn' (V.I.8-6-1918 -39, ARA MyK).

Maar, deze kritische opmerking werd overstemd door de opvatting dat

'in ons volk een besef ontwaakt van verplichtingen die wij hebben jegens de volken onder ons bestuur, dat niet alleen uitsluit het maken van eene tegenstelling tussen de belangen van de Baliër te ener en die van de Europeaan aan de andere zijde, integendeel ons eene positieve plicht tot bescherming oplegt ten bate van het Balisch ontwikkeld nageslacht' (idem).

Hiermee was de toon gezet. In een soort van symbiotische harmonie diende de Balinese cultuur aan traditionele banden te worden gelegd. Uiteraard lukte dat niet want in 1936 klaagde de schilder Bonnet (Philokalos 1936) over de voortwoekerende verwording op Bali. Architectuur en kleding dienden als voorbeeld, en ter illustratie drukte hij foto's af met het onderschrift 'goed' (traditioneel) dan wel 'slecht' (westerse kleding en westerse bouwinvloeden).

Een ander probleem vormde het onderwijs. Na aanvankelijk kinderen uit de elite Hollands - Indisch onderwijs te hebben laten volgen om hen snel klaar te stomen voor ondergeschikt ambtelijk werk, keerde rond 1920 het tij.

'Wat moeten wij met al die Hollands sprekende Baliërs doen?'

vroeg controleur Korn zich af (Mem v. O. 1921, ARA MvK).

Het werd geleidelijk aan beter geacht om het onderwijs aan te passen aan de eigen Balinese sfeer, en maar een enkeling toe te laten tot het hoger onderwijs buiten Bali. Dit had o.a. tot gevolg dat er in 1940 slechts 6 Balinese academici rondliepen (21).

Het terrein waar een hevig conflict werd uitgevochten was dat der religie. Zoals hiervoor is uiteengezet achtte men religie de hoeksteen van de Balinese samenleving, die streng bewaakt moest worden. Toen vanuit kringen van missie en zending getracht werd het christendom op Bali te verspreiden, ontstond er dan ook een enorm tumult in de koloniale pers.

Bali-autoriteiten zoals Korn, Goris, F.D.K. Bosch e.a. keerden zich en bloc tegen iedere 'christelijke actie' op Bali, want

'Bali is apart.... is fijner bezenuwd dan eenig ander deel van Indië' (Korn 1925)

Daarentegen stond bijvoorbeeld Yzerman met een stuk getiteld

'Bali een land van merkwaardige contrasten, uitwendig oppervlakkig een en al schittering, inwendig droef heidendom (Yzerman 1931-1932) terwijl de journalist Zentgraaf het over 'het Bali reservaat' had (Javabode 9-8-1933). De overtuiging dat de Balinese cultuur zó broos was en zonder wijze westerse protectie niet op eigen benen kon staan won het. Officieel werden zending en missie dan ook niet toegelaten, zij het dat hen oogluikend een verblijf op het eiland werd gegund, mits er maar niet actief bekeerd werd (22). Tenslotte was er het bestuurlijke vlak waar de contradictie - afsluiting en ontsluiting - scherp tot uiting kwam. In realiteit werd Bali opgenomen binnen de koloniale staat die zijn toenemende aantal dienstitakken - landrente, irrigatie en landbouwdiensten, credietwezen etc.) op het eiland losliet. Tegen de uniforme benadering van het steeds centralistischer opererende Batavia kwamen sommige bestuursambtenaren aanvankelijk nog in opstand omdat zij het eigene van de locale cultuur bedreigd zagen door het bureaucratiese geweld van buiten. Resident Moolanburgh omschreef zijn onbehagen aldus:

'wat mij bijzonder heeft gefraspeerd is dat slechts harde en volhardende strijd soms vermag regeringsbureaux van de aparte eisen van Bali te overtuigen. De speciale diensten en dienstitakken, gewend aan chablonen werk, wensden daarmee geen rekening te houden, dan wel missen de goede wil of de capaciteit om de eigen uniforme dienst pasklaar te maken voor het byzondere Balische lichaam (Mem.v.O. 1926, ARA, MvK)

Om deze druk vanuit het koloniale regeringscentrum te kunnen weerstaan hield resident Damsté een pleidooi om het Bali-adat onderzoek te bevorderen (Damsté 1923, Korn 1955). 'Adat' werd een sleutel om de inheemse samenleving te leren kennen, te ordenen en te beheersen. Adat, de verzameling geschreven en ongeschreven gewoonten die het dagelijkse leven een kader gaven, was een stelsel dat altijd in beweging was geweest. Maar op het moment dat de Nederlandse wetenschappers, vanuit juridische achtergrond, hun interpretatie van adat gingen vastleggen in handboeken werd het tot een onveranderde dwangbuis, het van hogerhand goedgekeurde traditionele leven. Korn geloofde in de bestudering van het adat-recht als enig mogelijke weg 'teneinde van iedere rechtsinstelling en -regel de betekenis te onderkennen, aangezien dan alleen valt te beoordelen wat behouden dient te blijven zonder dat daarmee waardeloos materiaal geconserveerd wordt' (Korn 1932:676). In de loop van de koloniale periode verschoof echter de politieke betekenis van de studie van het adat-recht. Was adat-onderzoek aanvankelijk een methode om de nieuwe lokale cultuur te leren kennen om aldus het koloniale bestuur makkelijker te vestigen, nadat het koloniaal bestuur het gebied eenmaal onder controle had, werd het adat-recht tot een conserveringsmiddel, bedoeld om ongewenste veranderingen tegen te houden. Het lijkt de wet van de laat koloniale staat te zijn dat hij de overheerste lokale samenleving in een 'traditioneel' geachte toestand wil conserveren, terwijl deze allang dóór de koloniale aanwezigheid in een versneld en onomkeerbaar veranderingsproces is gekomen (23)

Kennis van adat - geproduceerd vanuit een machtsoverwicht - was niet alleen essentieel voor de conservering of verstillings van de cultuur, maar legitimeerde tevens een langdurige Nederlandse controle over de Balinese samenleving en haar zelfbestuur. Want het was vooralsnog ondenkbaar dat de 'herstelde' zelfbesturen en de 'broze' samenleving op korte termijn werkelijk op eigen benen zouden kunnen staan. Omdat de Nederlandse koloniale aanwezigheid op Bali zelf nooit een punt van discussie is geweest en daarmee bijna even 'natuurlijk' werd als de Balinese cosmische classificaties en de evenwichtigheid van de bevolking, hebben de Nederlanders zich nooit echt druk hoeven te maken over de door henzelf gecreëerde contradicties. Zolang deze onder Nederlandse machtscontrole bleven kwam er geen crisis van, en zolang bleef ook de verbeelding van Bali (par.1) onverkort van kracht. Toch was het uitgerekend Korn, exponent van paternalistisch koloniaal gezag en onomstreden adat-autoriteit, die er niet gerust op was. Hij kende Bali te goed om in het gecreëerde beeld te geloven. Hij besloot daarom zijn adat-recht van Bali in 1932 op p. 677 aldus:

'Weten hoe iets is of geweest is en beseffen waarheen de nieuwe tijd een oud volk voert, kunnen alleen voorkomen dat de tegenwoordige over-

gangstijd met zijn vele en snelle veranderingen voor het Balivolk een tijdperk van onnoemelijk leed gaat worden.'

4. crisis

a. het geweld en het beeld

Tot slot een verkennende paragraaf over wat er op de koloniale periode volgde. De contradictie die de koloniale tijd had gekenmerkt liep (niet 'noodzakelijkerwijs', noch met uitsluiting van andere factoren) over in twee grote crisis, eerst in de revolutiejaren (1945-1950) en vervolgens in de jaren 1963-1966. Er is echter over deze periode van spanningen en onvoorstelbare uitbarstingen van geweld zo goed als niets bekend in de westerse literatuur (24). Dat heeft twee oorzaken. Ten eerste was Bali in die periode moeilijk toegankelijk voor buitenlanders en ten tweede bleken de gevestigde beelden van Bali dermate hardnekkig stand te houden dat ook daardoor het zicht op de conflicten en het geweld verduisterd werd. Het westerse beeld overwon de realiteit met gemak.

b. van contradictie naar crisis 1945-1950

In 1945, na drie jaar Japans bewind, waarin de Balinese samenleving niet alleen economisch hevig werd geëxploiteerd, maar de jeugd ook politiek werd gemobiliseerd, werd de koloniale illusie wreed verstoord. Niet alleen bleek er een vrij goed gedisciplineerde nationalistische guerilla te zijn, bovendien werden er talrijke gewelddadige conflicten tussen groepen Balinezen onderling uitgevochten. De conclusie van één van de teruggekeerde Nederlandse ambtenaren was typerend: 'dit is Bali niet meer'.

Het was Bali natuurlijk wel, het leek alleen niet meer op het beeld waar hij in de jaren '30 in was gaan geloven. En in plaats zich te realiseren dat er kennelijk een illusie in rook was vervlogen, hield hij - en vele Nederlanders met hem - vast aan het beeld. M.a.w. niet hij, maar de Balinezen maakten een vergissing. Wat er inmiddels op Bali gebeurde, laat zich mede verklaren vanuit het perspectief van de koloniale contradictie. Met het verdwijnen van de Nederlandse machtscontrole bleek de contradictie niet langer meer beheersbaar, en moesten ditmaal de Balinezen zelf maar zien de ontstane crisis op te lossen. Fel keerde een kleine groep nationalistten zich tegen elke koloniale normering bij hun poging te ontsnappen uit het knellende concept van Bali uit de jaren '30. Ze wilden geen Balinees meer spreken, maar alleen Indonesisch, het onderwijs dat op Balinese leest was geschoeid werd belachelijk gemaakt,

westerse kleding was nu 'in' en de adat-dracht werd verfoeid (zie Last 1955). Tegenover zich vonden zij niet alleen een Nederlands Indisch leger, maar vooral ook een machtig vorstenbestuur. Regeringsadviseur Jhr. A.T.Baud vatte de situatie bondig samen:

'Terwijl het onderwijs en de intellectuelen de klok vijftig jaar vooruit zetten, heeft de ongecontroleerde macht der radja's (vorsten) de klok vijftig jaar teruggezet.' (ARA rapportage Indonesië no. 728)

Ook Van Baal (1982) heeft er in een terugblik op gewezen dat in de toen ontstane situatie - waarin Bali sinds 1946 onderdeel was van de deelstaat Oost-Indonesië - de macht der vorsten zo groot als nooit tevoren was geworden. Ditmaal controleerden nl. niet langer de Nederlanders de regels van het spel, maar waren zij slechts adviseurs van de vorsten die goedgevoel hun eigen gang konden gaan en daartoe gebruik maakten van een regeringsapparaat waarvan hun pre-koloniale voorvaders niet eens hadden durven dromen. De vorstenmacht was niet over heel Bali even sterk. In West-Bali, waar de vorsten pas in 1938 weer volledig waren 'hersteld', hadden deze grote moeite zich tegenover oppositiegroepen staande te houden. Maar in Oost-Bali waar de vorstenfamilies tijdens de gehele koloniale periode grote lokale macht hadden behouden (de Liefvriinck - Van Houtz tegenstelling, zie hiervoor) werd de oppositie snel uitgeschakeld. Behalve met nationalistische vochten enkele vorsten tegelijk en en passant wat oude vetes met concurrerende families uit die tijdens de koloniale periode onder de oppervlakte waren blijven liggen. De 'contest state' was weer terug. Het vorstenbestuur was er nl. niet toe in staat om het hele eiland voldoende te pacificeren, want dat was altijd een Nederlandse aangelegenheid geweest. Niet alleen bleken de vorsten nauwelijks geïnteresseerd in een onderlinge samenwerking, de conflicten bleken ook te hevig om te kunnen onderdrukken. Hier en der kwamen spanningen die tijdens de koloniale periode waren opgekropt naar buiten. En vanuit de bergen probeerden 'bendes' hun aandeel in de macht naar zich toe te trekken. De aard van de conflicten was divers, maar uit het feit dat ze er plots weer waren blijkt hoezeer de rust uit de koloniale tijd verbonden was geweest met de Nederlanders en niet met de Balinezen. Hiermee is niet gezegd dat in 1945 de draad der pre-koloniale verhoudingen weer werd opgenomen want daarvoor was er in de tussentijdse periode te veel veranderd en waren het de contradicties uit de koloniale tijd die de conflicten na 1945 zo hevig maakten. Voorlopig bleven de vorsten in het zadel, mede geholpen door de omstandigheden dat in 1950 de revolutie werd afgeblazen en de nieuwe natie Indonesië van start moest. En om de wereld te tonen op eigen benen te kunnen staan was regionale onrust niet gewenst. Daarmee waren echter de lokale spanningen op Bali niet verdwenen, zoals uit een brief die een der revolutionaire leiders in 1949 aan een van de

vorsten schreef. Hij was ervan overtuigd dat

'de sociale revolutie onafwendbaar is en dat hoe dichterbij de zwavelwolk is die de krater bedekt, des te groter de uitbarsting zal zijn' (25).

c. de eruptie 1963-1966

In 1965 culmineerden diverse spanningen door een samenloop van locale, historisch gegroeide conflicten, de snel aanwakkerende politieke crisis op nationaal niveau, en de uitbarsting van de vulkaan Gunung Agung op Bali, in een bloedbad dat enkele maanden duurde en aan tienduizenden Balinezen het leven heeft gekost. Anders dan onder de koloniale orde werd Bali na 1950 geconfronteerd met een nationaal bewind dat er jaren voor nodig had de nieuwe natie enigszins onder controle te krijgen (zie hiervoor Anderson 1982 die de term 'nation-state' uiteen haalt en state versus nation als twee onderscheiden analytische begrippen hanteert). Op Bali resulteerde de nieuwe situatie in een amalgaam waarin pre-koloniale en koloniale erfenissen zich vermengden met de uitvloeisels van de nieuwe natie. Een onsamenhangende vorstenmacht die stappen terug moest doen, terwijl echter het grootgrondbezit van de vorstelijke families onaangetaast bleef, liep over in een tamelijk machteloos eilandbestuur dat in toenemende mate corrupt werd. Nationale partijen (PNI, PSI en later PKI) streken op Bali neer en mobiliseerden er massale aanhang, terwijl locale conflicten binnen de partij-politiek nieuwe kaders vonden. In de partij-politieke arena stonden in de jaren '50 de Partai Nasional Indonesia (PNI) - die m.n. de Balinese ambtenaren en een groot deel van de adel vertegenwoordigde - en de kleinere Partai Sosialis Indonesia (PSI) - geleid door westers geschoolde intellectuelen - tegenover elkaar. Tussen die twee in balancerend probeerde de toenmalige gouverneur van Bali, Suteja, zijn eigen machtspositie te behouden. Toen in 1960 de PSI landelijk werd verboden en dus ook op Bali verdween, trok gouverneur Suteja de Partai Komunis Indonesia (PKI) naar zich toe als nieuw tegenwicht tegenover de PNI. Vanaf dat moment nam de aanhang van de PKI op Bali in snel tempo toe en ontpopte de partij zich als een krachtige politieke factor. Geleidelijk aan stevenden zowel PNI als PKI aan op een confrontatie. De politieke en daarnaast ook economische ontredde- ring had ook een sterke weerslag op het 'ideologische' vlak. Nu Bali deel had uit te maken van Indonesië en de koloniale stolp van het eiland was afgehaald, was in de ogen van enkele politieke en intellectuele leiders de eigen identiteit in het geding. En het merendeel van de eerbiedwaardige Brahmaanse priesters was volstrekt niet in staat om zich adequaat in deze discussie te mengen. Vanaf 1960 accelereerden de spanningen: misoogsten brachten verdere

verarming en verhevigde partij-politieke agitatie tussen PNI en PKI deden locale conflicten hoger oplopen. De politieke twisten bereikten een voorlopig hoogtepunt tijdens de eenzijdige landhervormingsactie van de PKI, die op Bali opvallend succes had. Een jaar daarvoor was er nog iets anders gebeurd. In een vertwijfelde poging om de partijen te verzoenen had de gouverneur van Bali besloten een grootschalig reinigingsritueel te laten plaatsvinden de zgn. ekadasarudra. Bali moest gezuiverd worden van het 'vuil' dat de spanningen over het eiland hadden gebracht. Op het moment dat het ritueel in de grote Besakih tempel, aan de voet van de vulkaan Gunung Agung, zou gaan beginnen, begon de eruptie. Niet alleen bedekte de vulkaan het eiland onder een dikke laag as, belangrijker nog was de betekenis die aan de eruptie werd gegeven: de goden hadden het eiland verlaten en er lag nu een doem over de Balinese samenleving. Schreef C. Geertz in 1966 'Balinese life lacks climax', even tevoren hadden op Bali de spanningen wel degelijk een climax bereikt. Een maand nadat in Jakarta de bom was gebarsten begon op Bali in november 1965 het moorden, dat tot februari 1966 zou voortgaan. Deels op rituele wijze - in het wit gekleed, passief doodgeknuppeld door de eigen bevolking die soms in trance was - deels door het leger weggehaald en afgeschoten, maar vooral door toedoen van hecht georganiseerde (Balinese) PNI moordcommando's verdwenen er in die maanden tienduizenden. De slachtoffers en de daders vielen overigens niet exact langs de scheidslijn tussen armen en rijken in te delen, daarvoor waren de onderliggende conflicten té divers. Het drama heeft zich 20 jaar geleden afgespeeld en we weten er nog steeds zo goed als niets vanaf.

d. deja vu? 1966-

Vanaf 1966 vestigde de Nieuwe Orde van Suharto een staatsmacht die Indonesië tot dan toe niet gekend had en slechts in de laat-koloniale tijd een gelijke vond (zie Anderson 1982). T.a.v. het bewind op Bali vallen er wel enige parallellen te trekken met de jaren '30 (26). De politiek werd afgeschaft en vervangen door een vreemd staatsapparaat dat - zij het vele malen corrupter dan onder de Nederlanders - ieder spoor van oppositie snel smoort. Het werd weer stil op Bali, en zowaar, de oude beelden doemden onmiddellijk weer op, rhetzij in herdrukken (Swallengrebel 1969, Belo 1970 en Covarrubias 1973) hetzij in de nieuwe hausse van onderzoek in de 'arts and culture' branche (27). Ook in Bali zelf keerde men terug naar de eigen cultuur om daar opnieuw - nu de politiek was afgeschaft - een identificatie te vinden. Vandaar de nieuwe stortvloed aan familiechronieken, genealogieën, tempelaffiliaties, het aannemen van adellijke titels en de formatie van eilandomvattende 'verwanten'-organisaties met lidmaatschapsbewijzen en eigen krantjes.

"Adat" is weer een gangbaar woord, en het wordt als a-politiek en pro-eigen cultuur bevorderd door de overheid. Er gaat geen jaar voorbij of er is wel een grote desa-adat wedstrijd op Bali gehouden. Tenslotte is speciaal ten behoeve van 'de religie' het instituut Parisada Hindu Darma opgericht dat tamelijk paternalistisch vanuit Indiase noties omtrent het juiste Hinduïsme de religie op Bali tracht te verbeteren. Dat deze Paridada tevens nauwe persoonlijke banden onderhoudt met de regerende Golkar is niet toevallig. Bijna alle organisaties zijn onderhand al 'digor-karkan' (vergolkard), zoals me werd verzekerd. Bali is sinds 1966 weer apart gezet, mede ten behoeve van de nationale toeristen-industrie (28). En over de moorden van 1965 wordt niet meer gepraat. Macht baart weer kennis, beeld en beleid sporen weer met elkaar. En zo dreigt het drama van 1963 - en ruimer het onbekende tijdvak 1945-1965 - door een geforceerd proces van collectief 'vergeten', verzwegen en onbegrepen de geschiedenis in te verdwijnen.

Noten

- 1) Een eerdere versie van deze paper werd gepresenteerd op de 6e KOTA conferentie over de laat- en post-koloniale staat, Rotterdam, 30-31 aug. 1985. Een Engelse versie zal binnenkort in de CASP serie van de Erasmus Universiteit verschijnen. Het materiaal dat hier gebruikt wordt is verzameld tijdens mijn onderzoek naar veranderende machtsrelaties in Zuid-Bali dat gesubsidieerd werd door het Programma Indonesische Studiën. De resultaten daarvan zullen in de vorm van een dissertatie - Balische vorstenmacht en koloniaal bestuur 1700-1940 - verschijnen. Niet onvermeld mag blijven dat de ideeën die hier worden geformuleerd mede werden geïnspireerd door Boon 1977, Breman 1980, Hobsbawm & Ranger 1983, én gedachtenwisselingen met Adrian Vickers, Jean Francois Guermontprez en Tassel Pollman.
- 2) Zie ook Crawford 1820. Boon's these (1977) dat reeds vanaf het allereerste contact tussen Bali en de Nederlanders (1597) het eiland als overwegend Hinduïstisch werd gebrandmerkt lijkt me overdreven.
- 3) Friederich deed zijn onderzoek grotendeels in de factory van de Deense handelaar Lange (zie Schulte Nordholt 1981a) en uit de correspondentie van Lange blijkt dat hij met Friederich nogal het nodige te stellen had. De man was regelmatig dronken en ging daarbij Balinese priesters en edelen te lijf (KITLV Corr. Mayor-Lange). Zie voor een kritische beschouwing van de 19e eeuwse oriëntalistiek Said 1979, en m.b.t. Bali A. Vickers n.d..
- 4) Part. brief Berkhout aan Korn 5-8-1921, KITLV Coll. Korn no. 284.
- 5) In de toekomst hoop ik over de vestiging van koloniaal bestuur in Noord-Bali een apart artikel te schrijven.
- 6) Dat waren de vorstendommen Karangasem, Gianyar en Bangli die in resp. 1895, 1900 en 1908 de tamelijk unieke status van 'gouvernementslandschap' kregen.
- 7) Alleen Vicky Baum gaf in haar roman (1937) 1949 een soms wat geromanti-

- seerde beschrijving van de puputan.
- 8) Zie voor kritieken op Negara Anderson 1981 en Schulte Nordholt 1981b, en in meer algemene zin op Geertz' concept van 'interpretative anthropology' Lieberson 1984.
 - 9) Dat neemt overigens niet weg dat er - al ver voor 1343 - vele politieke contacten tussen Java en Bali zijn geweest en dat het hoog Balinees 'verjavaniseerd' is. Zie ook Stutterheim 1929.
 - 10) De staatjes die toen opkwamen waren resp. Buleleng in het noorden, Karangasem in het oosten, Badung in het zuiden en Mangwi in het midden en westen. Zie voor artikelen over de slavenhandel Reid 1983.
 - 11) Ik hoop deze hypothese in een volgend artikel nader te onderbouwen. Gegevens werden o.a. ontleend aan een aantal Balinese kronieken, zoals de babad dalem, babad mengwi en babad buleleng.
 - 12) Aantekeningen dr. H.J. de Graaf KITLV Coll. de Graaf doos 8 en ARA VOC 2169, waarin de hofstad Majapahit gelocaliseerd werd bij de desa Wirasaba, 14 uur gaans van Surabaya.
 - 13) Hetgeen niet wil zeggen dat 'het dorp' niet heeft bestaan, of nimmer een politieke factor zou zijn geweest. Uit inscripties van voor 1400 blijken dorpen veel vaker als politieke eenheden vermeld, zie Goris 1954. Een tweede voorbehoud is dat ik hier alleen praat over het Zuid-Balinese rijkstakken en niet over de bergstreken van midden en de kuststrook van Noord-Bali.
 - 14) De aard van dit politieke bestel hoop ik nader uit te werken in het eerste deel van mijn dissertatie.
 - 15) Zie over de verzelfstandiging van de koloniale technologie en de daarmee gepaard gaande conflicten van Doorn 1982.
 - 16) Nota lid Raad van Indië J.H.Liefrinck (jongere broer van F.A.L.) 4-6-1918, ARA MvK V 29-3-1919-36.
 - 17) De Islam - in de gedaante van de Sarekat Islam - vormde op dat moment de meest omvangrijke oppositiebeweging tegen de koloniale staat.
 - 18) ARA MvK V 15-7-1938 - 14. Zie Visman 1928 voor de algemene beleidslijn t.a.v. herstel van zelfbestuur.
 - 19) Interviews met voormalige ambtenaren bij het binnenlands bestuur op Bali in de jaren '30, gehouden in de periode 1981-1982.
 - 20) Zie Grader, 'Tweedeling'. Daarbij werd in hoge mate uitgegaan van de opvattingen van Rassers (zie hierover Koentjaraningrat 1975 ch.8). Mede als gevolg van deze ideeën werd de westerse opvatting omtrent de tegenstelling sacraal-profaan op Bali tot op het laagste bestuursniveau 'werkelijkheid' gemaakt, doordat in de jaren '30 het banjar (wijk)bestuur van de Balinese dorpen officieel werd opgedeeld in een adat (sacrale) en dinas (van 'dienst' profane) sfeer met aparte functionarissen (ARA MvO res. De Haze Winkelman 1937). Tot op heden worstelt het Balinese dorpsbestuur met deze koloniale creatie.
 - 21) Rapport A.T. Baud 4-1-1949, ARA, rapportage Indonesië (1945-1950) no. 728.; zie Te Flierhaar 1941 voor de westerse opvatting van aangepast Balinees onderwijs.
 - 22) Zie over de zendingsdiscussie verder Kraemer 1933, Lekkerkerker 1933, Bosch 1932 en Goris 1933.
 - 23) Zie Benda 1958: 67-68, en voor een vergelijkbare situatie in Afrika Ranger 1983; ook Geertz 1961 wees op het abstracte en statische beeld in

- de Nederlandse wetenschappelijke beschrijvingen van Bali in de jaren '30. Die kritiek is opvallend genoeg in zijn latere werk (1980) nauwelijks meer terug te vinden.
- 24) Een belangrijke uitzondering vormt de Balinees Pendit die in zijn Bali Berjuang (Bali strijdt) 1979 (1954) getracht heeft een beeld te geven van de revolutiejaren zonder daarbij uitsluitend revolutionairen tegenover Nederlanders te plaatsen.
 - 25) Part, archief resident Boon (1946-1949), nota overzicht Karangasem, 1949.
 - 26) Het zou interessant en wellicht leerzaam zijn om ook op het vlak van 'ontwikkelingsprojecten' de jaren 1970-1980 met de jaren '30 te vergelijken.
 - 27) Er zijn natuurlijk de nodige serieuze uitzonderingen, zie b.v. o.a. Hobart 1975, terwijl ook vroeger werk van C. Geertz (1963) en van H. Geertz (1959) genoemd moet worden.
 - 28) Zie m.n. hierover Picard 1984 die uitvoerig ingaat op de recente driehoeksverhouding Bali-tourisme-beeldvorming.

Literatuur

- M. Adas, From avoidance to confrontation, peasant protest in precolonial and colonial Southeast Asia, Comp.St. in Soc. and Hist. 23,2,1981, 217-247.
- B.R.O.G Anderson, Old State, New Society, Indonesia's New Order in comparative historical perspective, Journal of Asian Studies 42, 1982, 477-496.
- Review of C. Geertz 1980, American Historical Review 86,1981,1137
- P. Anderson, Lineages of the absolutist state, London, 1974.
- T. Asad, Anthropology and the western encounter, London, 1973.
- J. van Baal, Uit de nadagen van het Nederlands bestuur over Bali en Lombok, B.K.I. 138,1982, 211-231.
- I.G.Ng. Bagus, Pertentangan kasta dalam bentuk baru pada masyarakat Bali, overdruk uit Liber amicorum R.M.A.A.J. Allard, Nijmegen, 1970, 33-47.
- V. Baum, Liefde en dood op Bali (vert.) Utrecht, 1949(1937).
- G. Bateson & M. Mead, Balinese character, New York, 1942.
- J. Belo, The Balinese temper, in Belo 1970 (1975).
- J. Belo, ed., Traditional Balinese Culture, New York, 1974.
- H.J. Benda, The crescent and the rising sun, Den Haag, 1958.

- J.A. Boon, The anthropological romance of Bali, Cambridge Mass., 1977.
- F.D.K. Bosch, Een ontoelaatbaar experiment, Djawa 12,1932,258,
- J. Breman, The village on Java and the early colonial state, CASP, Rotterdam,1980.
- (H.A. van den Broek), Verslag nopens het eiland Bali, De Oosterling 1,1982, 158-236.
- G.F. de Bruyn Kops, Het evolutietijdperk op Bali 1906-1915, Kol.Tijdschrift, 4,1915,459-479
- M. Covarrubias, Island of Bali, New York,1973(1937).
- J. Crawford, On the existence of the Hindu religion in the island of Bali, Asiatick Researches 13,1820, 128-170
- H.T. Damsté, Balische bestuursproblemen, Verslagen alg. verg., Indisch genootschap,1923, 111-142
De toekomst van het binnenlands bestuur, Buitenzorg, 1922.
- J.J.A. van Doorn, The engineers and the colonial system, CASP, Rotterdam,1982
- H. te Flierhaar, Aanpassing van het inlandsch onderwijs op Bali aan de eigen sfaer, Kol. Studiën 25, 1941,1-24
- J. Fraser, De inheemsche rechtspraak op Bali, Indische Gids 32,2,1910,865-910
- R.H.Th. Friederich, Voorlopig verslag van het eiland Bali, Verh.Bat.Gen 22,23 1849-1850.
- C. Geertz, Review of Bali, Studies in Life, Thought and Ritual, B.K.I. 117,1961,498-502
Peddlers and Princes, Chicago,1963
Person time and conduct in Bali, New Haven, 1966.
Negara, the theatre state in 19th century Bali, Princeton, 1980.
- H. Geertz, The Balinese village, in G.W. Skinner ed., Local, ethnic and national loyalties in village Indonesia, New Haven, 1959,24-33.
- C.J. Grader, Tweedeling in het Oud-Balische dorp, overdruk
Med.Kirtya Liefcrinck Van der Tuuk, n.d.
The irrigation system of Jembrana, in Swellengrebel 1960, 267-288
- R. Goris, Prascasti Bali, Bandung, 1954.
De strijd over Bali en de zending', de waarde van dr. Kraemers boek, Batavia, 1933.

- H.J. de Graaf, Lombok in de 17e eeuw, Djawa 21,1941, 355-374
- H.J. de Graaf en T.G.T. Pigeaud, Islamic states in Java 1500-1700, Den Haag, 1976.
- W.A. Hanna, Bali profile, people, events, circumstances 1001-1976, New York 1976.
- H.I.R. Hinzler, The usana Bali as a source of history, paper 4th Indon-Dutch history conference, Yogyakarta, 1983
- M. Hobart, Orators and patrons, two types of leadership in Balinese village society, in M.Bloch ed. Political language and oratory in traditional society, London, 1975.
- E. Hobsbawm & T.E. Ranger eds., The invention of tradition, Cambridge, 1983.
- W.R. van Hoëvell, Nederland en Bali, eene stem uit Indië tot het Nederlandsche volk, Groningen, 1846a.
Wetenschappelijke nasporingen op het eiland Bali,
Tijdschrift.Ned.Indië 8,3,1846,223-243;4,205-216.
- J. Hughes, Indonesian Upheavel, New York, 1967.
- W.F. van der Kaaden, Geschiedenis van de bestuursvoering over Bali en Lombok Tropisch Nederland, 1938/1939.
- P. de Kat Angelino, De ambtsvelden en de patjatoe pengajah in Gianyar,
Kol. Tijdschrift. 10, 1921,225-265
- Koentjaraningrat, Anthropology in Indonesia, Leiden,1975.
- H. van Kol, Driemaal dwars door Sumatra en zwerftochten door Bali, Rotterdam, 1914.
- V.E. Korn, Het adat-recht van Bali, 2e dr., Den Haag,1932
Bali is apart, is fijner bezenuwd dan eenig ander deel van Indië,
Kol. Tijdschrift. 14, 1925,44-53
 In memoriam H.T. Damsté 1874-1955, B.K.I. 111, 1955,113-136.
- H. Kraemer, De strijd over Bali en de zending. Amsterdam, 1933.
- A. Kumar, The peasantry and the state on Java: changes of relationship, 17th to 19th centuries. in: J. Mackie ed., Indonesia the making of a nation, Canberra, 1980, 577-600.
- J.Last, Bali in de kentering. Amsterdam 1955.

- C. Lekkerkerker, Drieërlei visie op' het Balische zendingsvraagstuk, Den Haag, 1933.
- J. Lieberson, Interpreting the interpreter (review C. Geertz' Local Knowledge, New York 1983), New York Review of Books 15-3-1984.
- F.A. Liefrinck, Bali en Lombok, geschriften. Amsterdam, 1927.
Bijdrage tot de kennis van het eiland Bali, Tijdschrift Bat.Gen. 33, 1889, 233-427 (opgenomen in 1927).
De rijstcultuur op Bali, Indische Gids 1886,2 & 1887, 1 (opgenomen in 1927).
- G.W. Locher, Huis, macht en staat, B.K.I. 141, 1985, 86-102.
- M. Mead, The arts in Bali. in: Belo 1970.
- O. van den Muyzenberg, Geweld en staat in Zuidoost Azië, De Gids 146, 1983, 599-604.
- J. Olivier, Land- en zeetogten in Nederlandsch Indië, Amsterdam, dl. 1, 1827.
- Onghokham, The residency of Madiun: priyayi and peasant in the 19th century, PhD Yale Univ., 1975.
- Ny.S. Pendit, Bali berjuang, Jakarta, 1979(1954).
- Philokalos (Bonnet), De keerzijde, Djawa 16, 1936, 139.
- M. Picard, 'Tourisme-culturel' et Culture touristique, rite et divertissement dans les arts du spectacle a Bali, These de doctorat 3eme cycle. E.H.E.S.S.. Paris, 1984.
- T.G.T. Pigeaud, Java in the 14th century, Den Haag, 1960-63.
- F.J. Plumb, The death of the past, Boston, 1974.
- T.S. Raffles, The history of Java, London, 1817.
- T.O. Ranger, The invention of tradition in colonial Africa. in: Hobsbawm/Ranger, 1983, 211-262.
- A.J.S. Reid (ed.), Slavery, bondage and dependency in Southeast Asia, St. Lucia, 1983.
- G.P. Rouffaer & J.W. Yzerman, De eerste schipvaart der Nederlanders naar Oost-Indië, 1595-1597, Den Haag, 1929.
- E. Said, Orientalism, New York, 1979.

- H. Schulte Nordholt, The Mads Lange Connection, A Danish trader on Bali in the middle of the 19th century, broker and buffer, Indonesia 32, 1981a, 16-47.
- Negara, a theatre state? B.K.I. 137, 1981b, 470-476.
- H. Stutterheim, Oudheden van Bali. Singaradja, 1929.
- H.A. Sutherland, The making of a bureaucratic elite. Singapore, 1979.
- J.L. Swellengrebel ed., Bali, studies in life, thought and ritual, Den Haag, 1960
Further studies in life thought and ritual,
 Den Haag, 1969.
- Taufiq Abdullah, The making of a schakel society, the Minangkabau region in the late 19th century, in: Papers of the first Dutch-Indon. Hist. Conference, Leiden, 1976, 143-153
- A. Vickers, The Hindu Balinese encounter with Islam, paper 15th congress of the Internat. Ass. For the history of religion, Sydney. n.d.
- F.H. Visman, Herstel van zelfbestuur, Kol. Studiën, 12, 1928, 103-136
- C. van Vollenhoven, De ontdekking van het adatrecht, Leiden, 1928.
- C. Wessels, Een Portugeesche missieopgave op Bali in 1635, Studiën 99, 1923, 433-443.
- O.W. Wolters, History, culture and region in S.E. Asian perspectives, Singapore, 1982.
- M.J. Yzerman, Bali, een land van merkwaardige contrasten; uitwendig oppervlakkig een en al schittering, inwendig droefheidendom, Wolanda-Hindia, zendings tijdschrift 4, 1931-1932.

Drs. H. Schulte Nordholt is momenteel tijdelijk parttime verbonden aan de vakgroep Zuid- en Zuidoost Azië, ASC, Amsterdam en aan de vakgroep Talen en culturen van Zuidoost Azië en Oceanië van de Rijksuniversiteit Leiden. Hij is bereikbaar via deze vakgroepen.

COMMENTAAR EN DISCUSSIE

BEDOELD EN NIET' BEDOELD

Een reactie op Van den Breemer.
H.J.M. Claessen en P. van de Velde

De commentaren van Van den Breemer op ons artikel over het CIM of Complexe Interactie Model (zie literatuur-opgave aan het einde van dit commentaar) geven ons de gelegenheid enkele van onze denkbeelden iets te verduidelijken en de uitspraken van Van der Breemer te relativieren. In grote trekken brengt hij 3 punten van kritiek naar voren: het CIM zou niets verklaren en slechts een checklist zijn; het begrip 'complexe' interactie wordt niet afgezet tegen 'gewone' interactie; en aan talrijke fundamentele problemen bij het vergelijken van ethnografica zou voorbijgegaan zijn. We zullen op elk van deze drie punten ingaan.

a) het niet-verklaren, en de checklist.

In ons betoog wordt onderscheid gemaakt tussen het algemene CIM en de specifieke invulling per concreet geval. Het empirische materiaal dat de aanleiding is geweest voor de formulering van het model wijst uit dat de sociaal-culturele evolutie vele kanten opgaat; multilineair of eventueel multidirectioneel is. Sommige samenlevingen komen na verloop van tijd en geschiedenis tot een kapitalistische staats-organisatie terwijl andere er een gesegmenteerde politieke structuur aan overhouden; sommige ontwikkelen een Hoofdschap, andere worden Vroege Staten. In onze analyses en in ons model beperken we ons tot de evolutie van de sociaal-politieke organisatie. We richten ons niet op die van het geheel.

Het blijkt daarbij (zie o.a. het recentelijk verschenen Development and Decline (Claessen, Van de Velde & Smith (eds.) 1985) en het per perse zijnde Early State Dynamics (Claessen & Van de Velde (eds.) n.d.)) dat, als men voldoende abstraheert of generaliseert, slechts een beperkt aantal factoren een rol speelt in de evolutie van de sociaal-politieke organisatie. Voorts blijkt dat de (tijds-) volgorde waarin deze 'kern'-factoren optreden, zowel als hun sterkte per geval verschillen. Vandaar onze conclusie dat een algemeen model voor de verklaring van de evolutie van sociaal-politieke systemen slechts in ruime termen kan worden geformuleerd, en dat bovendien geen speci-

fieke prime mover kan worden aangegeven.

De zaak ligt evenwel anders wanneer een concreet geval beschouwd wordt. Immers, het concrete geval is veel nauwkeuriger bekend: men weet waar de betrokken samenleving zich op aarde bevindt en dat levert de context naar ruimte; men weet wanneer die samenleving zich manifesteerde en dat geeft de temporele context. In het ideale geval kan een deel van de ontwikkeling van een samenleving plus de veranderingen in de contexten ervan gevolgd worden. Waar voor het algemene model volstaan moet worden met possibilistische uitspraken - er kan dit gebeuren - in een concreet geval kan tamelijk precies aangegeven worden - er gebeurt dit omdat...of er gebeurde dat vanwege... In het specifieke, het concrete geval wordt door het CIM een concreet verklaringmodel aangereikt (zie het Lalangina-voorbeeld in ons artikel), terwijl voor algemeenheden slechts mogelijkheden kunnen worden gegeven. Of het CIM op grond daarvan ten onrechte de naam model voert is een geheel andere zaak evenwel.

In zijn discussie op blz. 173 onderaan vraagt Van den Breemer naar onze opvattingen over het concept 'model'; om geen misverstanden te laten ontstaan presenteert hij alvast de zijne, mogelijk als algemeen-geldig bedoeld: een model is een geheel van elementen en relaties waarbinnen elke wijziging voorspelbare repercussies heeft. De formulering die Van den Breemer gebruikt is vrijwel letterlijk te vinden in Lévi-Strauss 1967 (1958): 271-272; alleen heeft Lévi-Strauss het daar over de definitie van het begrip structuur, een wel zeer uitzonderlijke klasse van modellen.

Ons gebruik van 'model' is in meer algemene zin: "Het model../is/..een heuristisch hulpmiddel om af te tasten volgens welke regels de spelers van het spel 'cultuur' ..combineren en hoe niet." (Bertels & Nauta 1969: 85; vgl. ook Lévi-Strauss 1973: 24-25). Daar wij 'model' in deze algemene betekenis (dus niet van heurisme, hulpmiddel) gebruiken, lijkt definiëring wat 'overdone'. Nadat we in ons artikel nog wat geschreven hebben rond deze heuristische functie van het CIM melden we en passant ook nog dat er met behulp van dat model controle kan worden uitgeoefend op de bronnen: zijn alle factoren in voldoende mate aan de orde gekomen; en dat is een kritische functie. Van den Breemer maakt hieruit op dat het model eigenlijk niet meer is dan een soort 'checklist', een conclusie waarvan zowel het pejoratieve boventoonje als de feitelijke inhoud graag voor de rekening van Van den Breemer gelaten wordt.

b) 'complexe' en 'gewone' interactie worden niet onderscheiden.

Wij zijn het met Van den Breemer eens dat wij in ons artikel 'complexe' interactie niet afzetten tegen 'gewone' interactie; wij stellen namelijk

'complexe interactie' tegenover 'monocausaliteit' - een tamelijk fundamenteel punt waar we nogal wat woorden aan besteden (blz. 122-123, bijvoorbeeld). Wat betreft Van den Breemer's beschouwing over 'complexe' en 'gewone' interactie, hier ligt zijn probleem kennelijk bij de omschrijving van 'evolutionaire veranderingen'. Hij heeft natuurlijk gelijk als hij zegt dat er in elke samenleving veranderingen optreden - wie zal zich tegen dat geloofsartikel verzetten. Het gaat evenwel om evolutionaire veranderingen, gedefinieerd als veranderingen die een structurele reorganisatie van de sociaal-politieke evolutie doormaken; als voorbeeld daarvan geven we atol-samenlevingen in het Zuidzeegebied, waar de bevolkingsomvang en de economische mogelijkheden beperkt zijn. De sociaal-politieke organisatie lijkt hier al geruime tijd min of meer constant gebleven te zijn (Kirch 1984) Uit onze tekst kan eventueel afgeleid worden dat er geen complexe interactie opgetreden zou zijn - dat is niet onze bedoeling, want dat is niet het geval: ook op die atollen is er een complexe interactie tussen het samenlevings-formaat, het ideologie-legitimatie-complex, en het beheersen van de economie. De mogelijkheden tot het ontwikkelen van (bv.) een omvangrijke sociaal-politieke structuur zijn bij een dergelijk kleine groep mensen met zo weinig economische mogelijkheden echter beperkt. Toch kunnen zich blijkbaar varianten ontwikkelen: zo varieert het systeem van grondbezit, en daarmee de sociaal-politieke organisatie van atol naar atol (Danielsson 1956; Lambert 1966; Nason 1974; Ottino 1972; enz.), maar de limieten van de sociaal-politieke mogelijkheden zijn vrij snel bereikt.

c) problemen bij het wegen en vergelijken: aan voorbij gegaan.

Alvorens in te gaan op het over het hoofd zien van problemen bij wegen en vergelijken moet ons van het hart dat we Harris' zienswijzen niet hebben verlaten, zoals Van den Breemer beweert (blz. 176) - we hebben ze nimmer aangehangen: een 'reductionistisch materialisme' spreekt ons niet aan. Wij voelen ons wél enigszins thuis bij het 'gewone' (of Marx', of neo-marxistische) materialisme als bijv. verwoord in de Stellingen tegen Feuerbach (Marx 1864; vgl. ook Bloch 1983: 27). Op abstract nivo zou het CIM daar als een (mogelijke) verwoording van gezien kunnen worden.

A propos de problemen met wegen en vergelijken; het bestuderen van, en dus het scheppen van orde in het geheel van sociaal-politieke structuren, wordt bepaald door de onderzoeker en diens theoretische uitgangspunten. Typologieën, karakterisering, structuren en wat al niet worden door de onderzoeker aangebracht, opgelegd aan het materiaal; zij zijn niet van nature gegeven, of liever, niet-evident. Deze relativiteit houdt niet in dat door ande-

ren verzameld materiaal-plus-interpretatie-daarvan voor vergelijken vrijwel onbruikbaar wordt. In The Early State (Claessen & Skalnik (eds.) 1978: 533-537) wordt de manier beschreven waarop we (Claessen, Skalnik) geprobeerd hebben gegevens onderling vergelijkbaar te maken. Die zelfde manier van werken gebruiken we (Claessen, Van de Velde) nog steeds. Sociaal-politieke organisaties kunnen in beschrijvingen vanuit verschillende theoretische invalshoeken wel teruggevonden worden. In dit verband willen wij onze twijfel aan de mogelijkheid van een enig juiste interpretatie ('de interpretatie': Van den Breemer) nog wel kwijt: net zo goed als anderen formuleren we zelf onze kaders en definities, met behulp waarvan we de literatuur onderzoeken, en komen dan tot onze interpretatie. Wij denken dat dat de algemeen gebruikte wetenschappelijke werkwijze is.

literatuur

- Bertels, K. - & D. Nauta
1969 Inleiding tot het modelbegrip. Bussum: W. de Haan.
- Bloch, M.
1983 Marxism and anthropology. Oxford: University Press.
- Breemer, J.P. van den
1985 Het complexe interactie-model: commentaar en suggesties.
Antropologische Verkenningen 4 (1): 172 - 176.
- Claessen, H.J.M. & P. Skalnik (eds.)
1978 The Early State. The Hague: Mouton.
- Claessen, H.J.M. & P. van de Velde
1984 Complexe interactie. Een proces-model ter verklaring van de evolutie van de sociaal-politieke organisatie. Antropologische Verkenningen 3 (2): 120 - 136.
- Claessen, H.J.M. & P. van de Velde & E.M. Smith (eds.)
1985 Development and Decline. South Hadley: Bergin and Garvey.
- Claessen, H.J.M. & P. van de Velde (eds.)
n.d. Early State Dynamics. ter perse.

- Danielsson, B.
 1956 Work and life on Raroia. London: Allen and Unwin.
- Kirch, P.V.
 1984 The evolution of the Polynesian chiefdoms. Cambridge: Univ. Press.
- Lambert, B.
 1966 The economic activities of a Gilbertese chief. In: Political Anthropology, ed. by M.J. Swartz, V.J. Turner and A. Tuden, pp. 155 - 172. Chicago: Aldine.
- Lévi-Strauss, C.
 1976 Structural anthropology. Garden City: Anchor Books.
 (1958)
- Lévi-Strauss, C.
 1973 Anthropologie structurale deux. Paris: Plon.
- Marx, K.
 1846 Die Deutsche Ideologie. In: S. Landshut (Hrg.): Karl Marx - die Frühschriften. Stuttgart: Alfred Kröner Verlag (1971): 339 - 485.
- Nason, J.D.
 1974 Political change: an outer island perspective. In: Political development in Micronesia, ed. by D.T. Hughes and S.G. Lingenfelter, pp. 119 - 143. Columbus: Ohio U.P.
- Ottino, P.
 1972 Rangiroa; parenté étendue, résidence et terres dans un atoll polynésien. Paris: Cujas.